

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2007 чылдың 1-ги чартык чылында ооң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 339 рубль.
Пенсионерлерге — 299 рубль 48 көп.
Организацияларга — 397 рубль 02 көп.

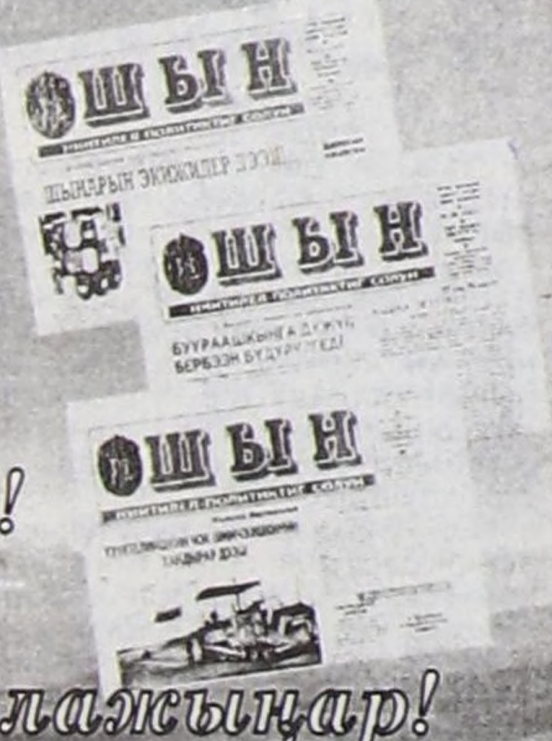
Үш айда :

Хууда чагыдыкчыларга — 169 рубль 50 көп.
Пенсионерлерге — 149 рубль 73 көп.
Организацияларга — 189 рубль 51 көп.

ХУНДУЛУГ НОМЧУКЧУЛАР!

Үе эвээш арткан.

«ШЫН» солунну чагыдып алырынче далажыңар!

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгепээн

№ 140 (17277)

2006 чылдың ОКТЯБРЬ 19, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.50. Садар өртээ 4 рубль.

«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» ПАРТИЯЗЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының 2006 чылдың октябрь 8-те болуп эрткен соңгулдаларына «Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россияның политиктиг партиязының Тывада салбырындан чаа соңгуткан Улуг Хуралдың ийи палатазының депутаттарының, партия штабтарының, партия кежигүннериниң болгаш оларның талалакчыларының хуралы Улусчу чогаадылга бажыңына октябрь 17-де болуп эрткен.

«Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россияның политиктиг партиязының Тывада салбырының политическел ууртукчузу Ш.В. Кара-оол хуралды ажиткаш, «Чаңгыс демниг Россиядан» кандидаттарның даңзызын баштап турган Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка сөстү берген (чугааның долу сөзүглелин бөгүн үнген солунда

парлаан).

Россия Федерациязының Федералдың Хуралының Күрүне Думазының депутаты, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Координация чөвүлелиниң ууртукчунун оралакчызы С.И. Неверов ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының чаа соңгуткан депутаттарына тиилелгени чедип алганы дээш байырны чедиргеш, оларның хары-салгалыг ажил-чорудулгазынга чедишкннерни күзээн.

Ш.В. Кара-оол хуралдың түннелинде бо чылдың октябрь 8-те болуп эрткен соңгулдаларга тиилелгени чедип алган Улуг Хуралдың ийи палатазының чаа соңгуткан депутаттарына байыр чедиргеннерге бир эл-сеткилдиг каттыжып турарын чугаалааш, оларга чедишкннерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзээн.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының 2006 чылдың октябрь 8-те болган соңгулдаларына «Чаңгыс демниг Россиядан» кандидаттарның даңзызын баштап турган Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактың партийжи штабтарының, парламентиниң чаа соңгуткан депутаттарының, партия кежигүннериниң болгаш ооң талалакчыларының хуралына

ЧУГААЗЫ

Эргим хүндүлүг чаңгыс демниг россияжилер, соңгулда штабтарының кежигүннери, бистин парламентивистин депутаттары!

Чурттуң 9 регионунга, ооң ишинде Тывага база, соңгулдалар болуп эрткен. Политологтар, журналистер, янзы-бүрү политиктиг партияларының төлээлери ооң түннелдерин амдан-на чугаалажып, кедизинде чүү болурун баш удур чугаалап турарлар. Ол ындыг болуру чугаажок. Улус шупту билир: келир чылдың дөрткү кварталында Думага соңгулдалар болур болгай. Ынчаарга ынчан шупту 450 депутатты чүгле партийжи даңзылар езугаар соңгуур. Ынчангаш, бо чылдың

мартта база ам чаа болган регионалдыг парламентиленерге соңгулдалар чурттуң политиктиг партияларына бир янзының чиңгине белеткели болган. Чурттуң Президентизин соңгуур үе база кел чыдар болгай. Чогум-на мооң ужун депутат мандат бүрүзү дээш демисел кончуг изиг болган, чогум-на оон соңгулда марафонунуң киржикчилериниң изигленишкни аажок болду.

Бистин түннелдеривисти улам долу сайгарып көөрү-биле чуртка эрткен бо соңгулдаларның түннелдерин таньжып көөрүн саналдаар бодай-дыр мен. Россияның Төл соңгулда комиссиязының үндүргени бадылаашкынарның баш

удур түннелдерин массалыг информация чепсектери чырыдып тур. Чүү көстүп турарыл?

«Чаңгыс демниг Россия» регионнарга ортумаа-биле партийжи даңзылар езугаар соңгукчуларның 45 хире хуузуңуң бадылаашкынарнын алган, ол дээрге 2003 чылда Күрүне Думазынга соңгулдаларга түннелинден барык 11 хуу хөй болган. Ол Федерацияның ук 9 субъектилериниң шуптузунга тиилелгени чедип алган.

Россияның пенсионерлер партиязын соңгукчуларның 13,4 хуузу деткээн, 2003 чылда соңгулдаларга 3,57 хуу турган. РЛДП, «Яблоко», «Төрээн чурт» боттарының түннелдерин кудулаткан.

Төл соңгулда комиссиязының сан-медээлеринден алырга, боттарының даңзыларын депшиткен

14 партияның 8-и регионнар парламентиленерге төлээлеп кирер. «Чаңгыс демниг Россия» 9 парламентиниң тозалдырзынга олуттарны алган, РФКП – сеске, РПП – алдыга, РАП – дөртке (партийжи даңзыда 18 депутаттарлыг).

9 регионна ортумаа-биле соңгукчуларның бадылап келгени 35,6 хуу болган, ол мартта соңгулдалардан 3,1 хуу эвээш.

Бистин республикавыска соңгулдаларның түннелдериниң дугайында.

Оларны хоойлужудулгага дүүштүр эрттирериниң байдалдарын республиканың Чазан тургузуп берген. Соңгулда участоктарына өттүр көстүп турар бадылаашкын хааржактарын кылгаш тургускан.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК

ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Орук ажил-агынын ажилдакчыларын шаңнаар дугайында Күш-ажылчы чедишкннери, профессионалынга мергежилди база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилдааны дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Тыва Республиканың Орук агентилелиниң директору Данзын-оол Чалзапович Ондарга тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың Орук агентилелиниң башкарыкчы инженер-лаборантызы Ирина Торжувна Иванованы;

«Орук тудуг-транспорт» бүдүрүлге кооперативиниң экскаватор башкарыкчызы Владимир Федорович Киселевту;

«Сарыг-Сеп ОСТУ» КХН-ниң кол механиги Николай Александрович Логиновту шаңнаар.

Кызыл хоорай
2006 чылдың октябрь 14
№ 159

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Л.С.-К. Анай-оолга тыпсыр дугайында

Саң-хөө албанының хөгжүлдизинге кириген үлүг-хуузу дээш база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы Любовь Сарыг-Кидисовна Анай-оолга тыпсыр.

Кызыл хоорай
2006 чылдың октябрь 14
№ 160

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

чепшээрвези» деп чылдактаанын кайгал дыйнаан мен. Ол оюнну эскерип көрүңер! Россиянын Дээди суду хомудал кириеринин процесс чорудуунда чазыглар дээш республиканың Дээди судунун шийтирин күш чок деп санаан.

Шак ындыг суд шийтиринге чалгынналган оюннун бөлүү парламентинин бүгү административтик курлавырын ажыглап кирипкен. Көстүп көрбөөн хемчээлдиг солуннар болгаш хуудустар кирип экке, үлөп эгелзэн. Оларнын аразында үш машинаны милиция туткаш-даа, парлан материалдарда хоойлу хажыдылгасы чеже-даа хөй болза, салып чорудупкан. «Шивилиг» шагда доккуулунга хуудустар чүдүргөн, шагда СЭКП Улуг-Хем райкомунун бирги секретары турган, суг хөөлбээниң компенсация акшазын апкаш, Хакасияже дөз берген джибип турар В.С. Неделинин 12 миллион акшазын ап чоран автомашинаны туткаш, салыпканы шуут кайгамчтык болган. Ишти херектер сайыды В.И.Лесняк Би-Хем ИХК-нын начальниги М.Н. Монгушка ол чүктү республиканың ИХЯ-зынче чедирер даалганы берген. Ынчал-жажак машина үделге чокка Кызылче кирип келген. Кажан ону тыпкаш көөрге, хуудустар-даа, акша-даа чок болган. Чонда чугаалажып турары дег, ынчан РАП дээш бир үн 500 рубль болуп турган. Санап көөрге, ол безин сонгукчуларнын 24 муң бадылаашкыны-дыр.

В.М.Оюннун сонгудуп турганы Хову-Аксынга чаңгыс-демнигериниң сонгудла штаны ийи катип үрегдээшкиге, халдаашкыга таварышкан. Болган чүдүдү сайгарынын улуу кожунунун прокуратуразы оларнын боттарын байсыаарына өй болган.

База бир таварылга. Октябрь 8-те дүнекиниң 3 шакта «Шивилиг» доккуулунга Красноярск крайдан Тываже кирер черге милиция ажылдакчылары долу пассажирлерлиги ийи автобусту доктааткан. Шагдаларны эжики аждар дугайында дилзэнге ойталааннар. Пассажирлер чолаачылардан туристер бис сөглеткен. Бичи болганда ынаар В.М.Оюн чедип келеш, автобустарны эрттирер дугайында командалар берип эгелзэн. Ол болушкун дугайында дынааш, яамыдан билгенин чүл дээр, С.М. Мироновтун болгаш сайттың оралакчысы Н.А. Овчинниковтун даалгасы-биле автобустарны эрттирер дугайында Россиянын ИХЯ-зындан айтышкынын келген болган. Россиянын ИХЯ-зынын дежурныйыңче долааш, бөгүн сонгудла хүну, республика кыдыг-кызыгаар дээрзин сагындырган мен. Террорга удур камгалал езугаар бис кирип кээп турар кижилерниң чүгүн, окчөмөк, чашыр чүдүр бар-чогун хынаар эргелиг бис. Келген улусту, оларнын санын тодараштыр ужурул. Чүгүл эртенгиниң 9 шакта автобустарнын эжин ажыттырган.

Россиянын Амыдырал партиязынын хайгааракчыларынын төлээлекчилери Москвадан октябрь 7-де Абаканга келген 89 аныяк шериг кижилер автобустарга олурган. Олар кезээ дүжөрүн манап алгаш, ынчан Тываже үнүпкенер. Ол кижилерни Дагестандан, Ставрополь крайнын Буденовскиден, Москва чоок-кавызындан чыып алган. Мурнакчы бөлүк оларнын ажылдап кылган хөделер ужурул планындан эрте Тывага чедип келген болган. Бөлүк келген соонда, бистиң партиянын кандидаты дээш бадылаашкын чедишкенин чоруп турган «Отчугаш» кинотеатрында сонгудла участогунда чашыр будумел салып каан дугайында меге медээ дыңналып келген. Бо кижилер районнар боттарын канчаар ап турганын чон болгаш силер, штаб кезижинери билер силер. Оюннун сорулгасы билдингир—кол ажылдан улустун кичээнгин чардыктырар, хажыдышкыннар кылырынга болгаш сонгукчуларны садып алырынга таарымчалыг байдалды тургузары болур. Бир эвес оппозиция тилеттирер болза, «эрге-чагырганын талазындан сонгудаларнын түннелдеринге хажыдышкын кылганынга» сылдаглап алгаш, өңнүг революция ойнаар, чонну чөпшээрел чок митингилерге кириштирер болгаш өске-даа хоойлу езугаар эвес акцияларны организастаар бодааннар.

Кампания үезинде сонгудла хоойлужудулганын хажыдышкыннарын дугайында хөй санны хомудалдар кирген. Оң иштинде В.Г.Вальков 400 муң ажыг рубльди сонгукчуларга үлөп турда, ат салган кижилерниң дуга-

йында билдиришкн; В.М.Оюннун сонгукчуларны садып ап, коллективтерге автобустарны болгаш автомашиналарны «белекке» берип турганын дугайында билдиришкн бар. Билидиришкннерни прокуратурада берипкен. Штабтар оларны сайгарып көрүп турарын онза хыналдага алып ужурул.

Дыка хөй хомудалдар, ылангыя Кызыл хоорайда бадыткактын турар. Кирген билдиришкннерге үндөзлөш, Россиянын Амыдырал партиязындан кандидаттар Б.К. Балчы-оол, З.Н.Сат, В.А.Ушкалов, «Чаңгыс демниг Россиядан»—С.В.Сафрин тилелгени чедип алган деп турар сонгудла округтарынын бадылаашкын бюллетенинерин хоорайнын дөвискээр сонгудла комиссиязы катип санаан болгаш участок сонгудла комиссияларынын шийтирилери хынаан. Сонгудла участоктарында хажыдышкыннарнын факт-барымдалары бадыткактын турар. Бо округтарда сонгудаларнын түннелдерин солуп кааптар чадава. Амгы үеде бо айтырыгны республиканың Сонгудла комиссиязында чугаалажып турар. Моон алырга, хоорайнын эрге-чагыргасы болгаш сонгудла комиссиялары чокка ажылдааны көстүп турар.

Октябрь 13-те 14-түн дүнезинче Кызыл кожунунун чагырга бажынынын ийги кабында бадылаашкын бюллетенинерин кадагалап шыгжаан эрээлден Амыдырал партиязындан кандидат В.А.Можиниң баштайгы түннелдерде тилзэн сонгудла округунун 5163 бюллетенин оорлай берген. Бо дээрже сонгудла материалдарын камгалап кадагалаарын организастаарында кем-херек үүлгедишкени болур харысалга чок чорук тур. Бо чылдың октябрь 8-те эрге-хоойлу камгалаар органныр-биле болган хуралга милициянын ажылдакчылары документири бо чылдың октябрь 18-ке чедир камгалап дугайында шийтирини хүлээп алган болган.

Оон ыңай. В.М.Оюннун талазындан чер-чурт тыртар айтырыгны моон мурнунда турбаан бедикче көдүргөн, ылангыя Чеди-Хөлдө, Тандыда. Эске черлерден манаа чурттаары-биле көжүп келген бо кожуннарнын дыка хөй чурттакчылары сөс чугаалаарындан безин коргар Хову-Аксындан мээң адресимге келген билдиришкннерден алгаш көөрге, 89-90 чылдарнын болушкуннары каталпай бээринден орус чон коргуп турарлар.

Хүндүлүг коллегалар! Бистиң чонувус мерген. Үстүнде чугаалааным бергелер турза-даа, Тывага сонгудалар болуп эрткен кылдыр санаттыңан. Бир ай дургузунда республиканың кожуннарнын хөй кезин эргидим. Кызыл хоорай, Каа-Хем болгаш Танды кожуннарны дээр ышкаш хөй чурттакчылыг черлерге күш-ажылчы коллективтериниң барык бүгү сонгукчулары-биле мээң ужуражылгаларым болуп эрткнлзэн. Культура бажынарнын долдур чыылган чон-биле уттундурбас чугаалажышкыннар мээң сагыш-сеткилимде арткан. Оң мурнунда турганы ышкаш, бо удаада база чонун амы-хуу билдиришкннерин, чагыглары, сүме, санал бүрүзүн мен бодумнун контроломга алдым. Амгы үеде оон анализин кылып, амыдыралга боттандырынын план-хемчеглери ажылдаттынып турар. Бис ону кылып шыдаптарыска бүзүрелдиг болунар. 2002 чылдың Чазак Даргазынын сонгудаларынын үезинде мээң адресимге 2400 ажыг амы-хууда билдиришкннер киргенин сагындырып кааин. Олар колдуунда шуптузу шийтирлеттинген. Сонгукчуларнын 1133 чагыгларындан чүгүл 4-ү акша-хөренги айтырынын берге-биле шийтирлеттинмей барган, 126-зы—шийтирлеттинериниң кырында, а 903-ү боттанган.

Ужуражылгалар үезинде мен чаңгыс-даа доңгун сөс дыңнавадим, чаңгыс-даа соок карактар көрбедим. Ийе, шүгүмчүлө база тургулаан. Ынчалза-даа ол боттук болуп, колдуунда-ла тус чер чагыргаларынын чедир кылбаан ажылынга хамаарылыг болду. Ийе, бистиң чонувус бо удаада каталп база тилзэн. «Чаңгыс демниг Россия» партиязы удурланыкчыларындан арттыр оранчок хөй бадылаашкыннар-биле ашкан, а Төлээлекчилер палатазынче кордакчылары сонгукчуларнын кончуг хөй бадылаашкыннарын алган Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Сут-Хөл, Тер-Хөл, То-жу, Чөөн-Хемчик кожуннарнын, Ак-Довурак хоорайнын, Кызыл хоорайнын №6 Ангарский сон-

гудла округунун штабтарынын эки ажылын тускай онзалап демделекседим. Хүндүлүг коллегалар, оларга аңгы байырдан чедирип каалыңар.

Республиканын шуут-ла чайы чок удуртукчузу бодунун партиязынын даалгаларын кандыг-ла-бир бодунун карьеразынын дугайында бодал чок күүседип турганын сагындырып кааин. Оппозиция ам база мээң артымга республика Баштыңынга дөрткү хуусаада ажилдаар-ажылдавазымны шийтирил турган болдулар. Оларнын кыйгыры бөдүүн: Ооржакче халдаары дээрже — «Чаңгыс демниг Россия» партиязынче халдааны ол болур.

Оюн, Бичелдей, Конвиз, Урбан болгаш өскелерге-даа чугаалаайн, бир эвес ол ындыг болза, бир эвес бо сонгудалар республика Баштыңынын сонгудалары болза, силер, дээржилер, ойнадып алган силер: демиселдин түннели 32-ге удур 46. Алган бадылаашкыннарынар барык 1,5 каталп эвээш болгаш уттуруп алганынар ол. **Кампаниянын түннели-биле бо бирги түннел болур.**

В.М.Оюннун октябрь 9-та Ооржактын командазын тарады сывырыпкаш, Ак бажыңче кире бээр мен дээш шуугаазынын меделгени аарыг кижинин дембээрлинге дөмей болуп, чунар-саваң көвүү дег чарлык чаштай берген. Оюн Чазак Баштыңынын албан-дужаалынга каш каталп «саадапканы» сан-түндөн безин будалы берген боор. Силер, Василий Майлолович, сонгудаларын ойнадып алган силер, чүгө дээрже, силерде тургузушкун программасы чок, турбаан болгаш моон сонгаар турбас-даа. Сонгудла кампаниязынын үезинде силер хирлиг технологияларны калбаа-биле ажылгаарыңа, хөй түннүг акша-хөренгиге болгаш үндөзүн чок шүгүмчүлөк кончук ынанган силер. Бо-дур, силернин аштырышкынынарнын үш ынангыжы.

Сонгудла кампаниязындан үндүргөн ийги түннел ол-дур.

Хүндүлүг Шолбан Валеревич, Василий Майлолович болгаш Дандар Дандар-оолович! Силер шупту өзүп олурар политиктер, салым-чаянныг аныктар-дыр силер. Бүгү чүве силернин мурнунарда. Мээң аныяк сурукчуларым өзүп олурарыңа чүгүл өөрүүр-дур мен. Сонгудла кампаниязынын үезинде мен эки сеткилдиг кичээнгей-биле силерни көрүп турдум. Силерде шупту чүве бар, ынчалза-даа ам дээрзине, мерген угаан, нацияны сырый каттыштырар политиктиг уран чүл, ниитилелдин сонургалдарын боттун сонургалдарындан бедидир салыр аргадуржулганар четпес-тир. Бо талазы-биле мээни шын бе азы шын эвес бе дээрзин үе көргүзө бээр.

Сонгудла кампаниязындан үндүргөн үшкү түннел ол-дур.

Бөгүн Василий Майлолович тускай чугаалавас аргам чок аларды! Бодунарнын амы-хууда депшилгенири — Чазак Баштыңы болушкаш, Силер боттарыңар бөлүгөжишкннер-биле чүңү-даа кылырынга беленинерни көргүтүңер. Харын-даа республикадан дашкаар черлерден дайыңчылар экээринге безин белен-дир силер. Чүгүл даштын XXI чүс чыл чоруп турары база Россиянын улуг демократтыг Конституциязы бары эки-дир. Оон башка боттарыңарнын башкыларыңар Бичелдей болгаш Конвиз-биле Силер мени шагда-ла сталинчи үелерде Россиянын болгаш Тыванын шыңчы оолдарын шаажылап турганы ышкаш кылып каар чыгы-дыр силер.

Тывада хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганын төлээлекчилеринге хамаарыштыр Анатолий Васильевич Квашининиң бот-боттарыңарже «чуунду» чажарын соксаткаш, сонгудла кампаниязын хирлиг технологиялар чокка эрттирп көрүңер дээң дилзэн утуп ап-тыр силер.

Бистиң командавас боттарынын сөзүңге ээ болган. Кандыгдаа хир-чам чок болгаш оппозициянын талазыңе хоп-нүгүл саарбадывыс. Солуннар арынга болгаш телевидениге чаңгыс-даа оларнын адресинге хамаарыштыр багай чүл үнмээң. Бистернин нервивис быгык.

Бис чоокта чаа-ла Силериниң биле чаңгыс командага турдувус. Бодумнун эрге-дужаалымнын, назы-харымнын болгаш амыдыралчы арга-дуржулгамнын аайы-биле мен Силерге нациянын езулуг лидери болурун чедип алырынга дуздалагырын оралдаштым. А Силер чүгүл мени садыпкан эвес, харын-даа чонуңарнын мурнунга, чурттуң Президентизиниң мурнунга эки адынар оскундуңар. Чон

дээш Силерниң карак чагган сагыш-човаашкыныңар чииги-биле эскерттиңер-дир. Чуртталгандарда чонга көскү кылыпкан чүңер-даа чок болгаш кылып шыдавас-даа силер. **Ындыг анызылыг Силер 2003 чылга чедир республика Баштыңыңе ажык турган орууңарны моондактап алганыңар ол.** Силерге мезү-шынарнын арыш, телептии, шыңчызы дээң ышкаш кижиге төрелгетенинни тиңи үнелиг чүдүлдери хос үн болуп артып калыр боор. Республика Баштыңынын албан-дужаалынче кордакчыны шилирде бистиң Президентивис-даа, чонувус-даа ону база өөренип көөр дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Бо хирлиг оюнга хөй-ле кижини олар хаара тудуп кириштирген. Ынчалза-даа олар бичелдей-оюн-конвизчи бөлүккө мегелеткенер-дир, удавас караа ажытынын келирлер. Бо бөлүк боттарынын хөй-ле сурукчуларынын эрге-чагыргаже оруун моондактап каан.

Бирээде, К.А.Бичелдей бодунуң-на төрзэн сууру Улуг-Хем кожунунун Арыскан суурунга сонгукчуларнын чүгүл 16 хуу бадылаашкынын алгаш, аныяк сайгарлыкчыга сонгудаларны ойнадып алган. Ол Кызылдан «дезипкеш», улуг аштырышкыга таварышкан. 2003 чылда ону В.М. Оюн камгалат каан, 1989-90 чылдарда Хову-Аксынга болушкуннар үезинде кады хөделишкннерин сактып келгеш, анаа ол Улуг-Хем кожундан парламент депутаты болурунга дузалашкан.

Ийде, сонгудалар үезинде Бичелдей, Конвиз, Оюннун М.К. Доржукай, А.И. Верзаков, И.И. Бадра, А.С. Конвиз, В.Б. Багай-оол, Д.Б. Ховалыг, А.К. Канзай, А.С. Серен дээң ышкаш болгаш өске-даа хөй улустары аштырышкыга таварышкан, азы парламент депутатыңче эртпейн барган.

Үште, коммунист, «Хоозураан Тыва» деп ийи номнун автору Маадырал оол Бартыштанович Ховалыгнын аштырышкынын онзалап демделгесеп тур мен. Бодунун болгаш өөнүн иштинин база өскөнтөрзөни Сут-Хөл кожунунун №10 сонгудла округунга ол 12184 сонгукчуңун чүгүл 128 бадылаашкынын азы 1,5 хуузуң алган. «Улуг чогаалчынын» езулуг үнези мындыг-дыр.

И.В.Чувечтин депшиттирип турганы Кызылдың Чөөн сонгудла округунга сонгудаларны болбаан деп санаан. Чон база каталп бо политиктин ийи арыннын бүзүр көргөн. Балгазын совхозунга С.К. Шойгунун адын тыпсырын ол боду кызып тургаш чедип алган. Мурнуку чылдарда сонгудаларда тус чер коммунистериниң эки түннелдери дээш ол Сажу Умалатовадан Социалисттик Күш-ажылдың Маадырынын Сылдызын алган. 2003 чылдың март айда Курдума сонгудаларынын үезинде ол база-ла оларнын мурнундан депшиттирип турган, ынчан ол «Чаңгыс демниг Россия» партиязынын кандидатыңа аштырган. Чазактын доктаамал дуза-деткимчези турза-даа, ол ажил-агыны буураткаш, бодунун соонда 17 млн. рубль өрени арттырган. А амгы үеде ол «Чаңгыс демниг Россия» партиязындан Россиянын Амыдырал партиязынче ырыб дескен В.М.Оюн болгаш В.Г. Вальков-биле катчып алгаш, оларнын бердинген талаакчызы апарган.

Ындыг болган-дыр-ла, чон кижиге бүрүзүңге оларнын кылган ажил-хөренге дүшүр боттарынын үнелирин берген. Оон-биле чөпшээржер апаар. Оон шын түннелди үндүрер херек.

Манаа хамаарыштыр дараазында чүдүлү чугаалаар бодайдыр мен. Бистер Сергей Күжүгетович Шойгунун адын камнаар ужурул бис. Ол бистиң чонувустун чоргаарлы-дыр. Делегей Тыва дугайын бистиң сурагылыг чаңгыс чер-чурттуууустун төрзэн чери деп билери чажыт эвес-ле болгай.

Коллегалар, силер бистиң парламентиңде «Чаңгыс демниг Россия» депутаттар фракциязындан В.М. Бартына-Сады баштадыр кежигүннер РАП-че шилчип чорупканы-биле холбаштыр Сергей Күжүгетович сагыш аарбаан деп бодаар силер бе. Сагыш аарып турган деп бүзүрээр мен. Кажан оларны партиядан үндүрүпкенде база сагыш човап турган. Мээң бодалымны база айтырды. В.М. Бартына-Садыдан өскелерин каталп партияга тургусса эки боор деп харыылаан мен. Ол кижизиг шынар, демократтыг байдалды сагып, оларны партияга тургузуп каан. Оон харыызынга В.М. Оюн чүгүл бодунун депшилгезин бол-

гаш чаагай амыдыралын бодааш, Сергей Күжүгетовичини садыпкаш, бодунун талаакчыларын С.М. Мироновтун партиязынче алгаш барган.

Бир чыл бурунгаар Сергей Михайловични Тываже чалаан турдум. Ол бо чылдың июнь айда кээп чораан. Ынчан менден политиктиг күштерниң туржун сонуургаан чүве. Л.Б. Нарусовага болгаш бодунун партиязынын удуртукчузунга регионалдыг салбырынң Политиктиг чөвүлелиниң кежигүннериниң даңзызын албан мээң-биле дугуржуп ап турар кылдыр даалга берди. РАП-тун партияжи даңзызынче В.М. Оюнну болгаш өскелерин-даа кирип болурунун дугайында чугаа ынчан турбаан. Харын-даа Сергей Михайлович К.А. Бичелдейниң болгаш ат салган 13 депутаттарнын хөделишкннерин шүгүмчүлөп турду. Ынчангаш ырыбачылар талазы-биле херек оон артынга кылдыңган деп бүзүрээр мен. Арга-дуржулгалыг политик боорда, күрүңеде үш дугаар кижиге болгаш байдалды харыысалгалыг үнелеп көөр-дур ийин. Партияжи ажыл-херектерни, партияжи эрге-ажыктарны оюн-бичелдей-конвизчи бөлүктүн эрге-ажыктарындан аңгылап кааптар. Удавас ындыг болурун көре бээр бис.

Хүндүлүг коллегалар! Бистиң республикага эрткен улуг сонгудла кампаниязынын түннелдери мындыг-дыр.

Тилелге-биле силерге амы-хууда база каталп байыр чедирип, кылган улуг ажылыңар болгаш дидим чорууңар дээш четтиргеним илереттим.

Сонгудла участоктарыңа кээп, «Чаңгыс демниг Россия» база оон кандидаттары дээш бадылаашкынын берген бүгү сонгукчуларга четтирдим.

Четтиришкннин сестерин чер-черде деткич бөлүктөрнүн кежигүннеринге илереттим. Ажылы-ижинерни, а чамдык таварылгада, кадыңарны чидирип болур байдалга чедип тура-ла силер демиселдин мурнуку одуруунга чоруп турдунар. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнырга чугуур даалгалары берип каан мен.

Партиянын С.К. Шойгу баштаан Чингине Чөвүлелиниң кежигүннеринге, А.А. Карелинин бодунга республиканың сонгукчулары-биле ужурашканы болгаш методиктиг дузаны чедиргени дээш четтирдим. Моральдыг деткичте дээш Россиянын Президентизинин Администрациязынга четтиргенимни илереттим.

Сонгудла кампаниязынын чорудуун чөптүү-биле чырыдып, чонга шыны чедирип турган журналистерге бистиң ниити четтиргенимни илеретип тур мен.

Спонсорлар аразыңа «Межпромбанкынын» ажылдакчылары албан адаар ужурул бис.

Бүгү штабтарың болгаш деткич бөлүктөрнүн ажылын ам анализтээр эргежок чугула. Оларга четтиргеним илередир. Сонгукчуларнын чагыгларын боттандырып эгелээр, кирген шүгүмчүлөлдериң чайладыр.

Муниципалитеттер удуртукчуларынга дараазында чүдүлдери чугаалаксап турар мен. Сонгудалар бүгү ниитилелге улуг кичээндирип болган. Чон-биле эрткен ужуражылгаларга олар чүңү-даа мурнай, силернин ажылыңарны, чедер-четпес талазындан каталп чугаалап, ону тодаргай көргүзүп турган. Оон түннелдер үндүрүп, чоннун амыдыралынын шынарын болгаш денчелин бедиринче угланган сонгаарладып болбас хемчеглериң ап чорудар ужурул силер. Амыдырал сонгудалар-биле дооступ калбас, ол уламчылап турар. Бистиң мерген угаанымыс, политиктиг культуравыс чер-чурт ылгажыр, ниитилелди «бодуну» болгаш «өскенин» деп кезектерге чарар чоруктарың үстүнче үнер ужурул.

Демократиянын делегей стандарттарыңе шинчилге кезээде аар эртер, а чамдык таварылгаларда, чидирилгерлиг болур. Езулуг хамааты ниитилелди тургузарынын чорудуу үр болду. Берге уелер ам-даа болур.

Ынчалжажак бистиң чонувус кандыг-даа шылгалдаларын тудуп эрте бээр дээрзинге бүзүрээр мен!

Эргим коллегалар — бөгүңгү хуралды киржикчилери! Тилелге-биле силерге чуректи ханызындан база каталп байыр чедирип, чонувустун чаагай чоруу дээш үре-түннелдиг ажылды, кадык-шылды, чедишкннерни күзөдим!

Кичээңгениңер дээш четтирдим!

«Аңгыр-оолдун тоожузу». Тываның улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун эээртинмес чогаалдыкчы өңчүзүнде болгаш ништи тыва чечен чогаалда бо чогаал онзагай черни ээлеп турар. Ол кайгамчык чурумалдыг дыл-домактыг, ханы, делгем болгаш чырык идеяларны, омур-хевирлерни сиңирген чогаал. Чаңгыс эвес кижини «Аңгыр-оолдун тоожузу», орус литератураның сураглыг чогаалы «Евгений Онегин» ышкаш, чоннуң чуртталгазының энциклопедиязы деп адап, бедик целелди берген. 2006 чылда романның бүрүнчү-биле парлалгага чың келгенден бээр 45 чыл, орус дылче очулдурганьдан бээр 40 чыл болган. Бо ийи төөгүлүг болушкунга тураскааткан эртем-практиктиг конференция октябрь 12-14 хүнеринде чогаалчының өскен-төрзөн чери, Тываның онзагай тывызыкызы булуңу, чогаалчылар чурту Дус-Дагга болуп эрткен.

«С.А.Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп романында улусчу чаңчыл-езулалдар» деп темалыг эртем-практиктиг конференцияны ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал музейи, ооң бойдус килдизиниң ажилдакчылары организаастаан. С.А.Сарыг-оолдун чогаалдыкчы өңчүзүн кадагалап арттыраары база анык өскенниң кижизидилгезинге музей педагогиказының ролун бедирин соругдаан бо конференция, планнаттынганы езугаар, ийи үе-чадалыг эрткен. Бирги чада — кожун чергелиг шиллелге-номчулга. Тус-тус кожун төптеринге, шко-

лаларга эрткен номчулгаларның соонда, ийги үе-чадада республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияны Өвүр кожунунуң Дус-Даг суурунга, ында ортума школаның баазынага эрттирери көрдүнген. Мындыг шиллелгениң чылдагааны билдингир. Конференцияның баштайгы хүнүнде республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан киржикчилер оруктуң ырак-узаан, кадыр-бергезин-даа бертинмейн, чыгылып эгелзэн. Дус-Дагга келген дораан кижини бүрүзүнүн изиг күзели орук-суурдан дыштаныры эвес, а сураглыг Кара-Дуругга баары, ында «Хайыраан боттун» маадырларының «изин» тывары, Караның, Седиптин, Уран биле Салбаканың муңгаранчыг-даа, омак-хөглүг-даа ырлары, үнерин сиңирип арткан ол кайгамчыктыг чараш бойдус-биле ужуражыры, Кара-Дуругнуң кырынче үне бергеш, В.Көк-оолдун, С.Сарыг-оолдун болгаш ол чер чурттуг өске-даа улуг-биче чогаалчыларның, шүлүкчүлерниң чогаалдарындан таныыры тейлерин, дагларны, чурт-хонаштарны, хемнерни, хөлдери караа-биле харап көөрү, оларның өткүт үнүн дынап таалаары, арыг кылаң суунга чунуп, ижи амзаары, Дус-Даг уургайынага чедип, ооң кызыл-

дузун амданнанып «чылгаары» болган. Уран сөстүң-даа, ава бойдустун-даа күжү ол ыйнаан! Киржикчилер кайың-кайың келбээн дээр! Кожунуң коок-кавы суурларындан эгелзээш, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Би-Хем... Ырак Тожу кожундан безин келгеннерниң бар болганын кижини магадава арга чок. Ол-бо кожуннардан келген башкылар колдуунда бүдүн-бүдүн делегациялар бооп, аңгы-аңгы эртемнерни төлээп келгени онзагай. Кызылдың эртем-билиг черлеринден Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчылары, Тываның күрүне университетиниң башкылары база киржи келген. Илеткел кылбас-даа болза, анаа сонуургап, эшөөрүн дыңнап келген кижилер-биле кады чеден ажыг кижини Дус-Даг ортума школазының коллективи, суурда уруглар садтарының коллективтери уткуп ап, нанар-дүжер чер, орун-дөжек-биле хандырып, ашкарып-чемгерип турдулар. Келген чонун үндүрүп кириери амыр эвес, дыка-ла шыдамыккай, төлөптиг улус-тур джиңи чугаалажып-даа турдуvus. Бисти чылыг-чымчак хүлээп ап, үре-түңнелдиг ажилдаарывиска таарымчалыг байдалдарны тургу-

ЭГЭЭРТИНМЕС

зуп берген чонувуска мөгейип, сеткиливис ханызындан улуу-биле четтирдивис! Ийги хүнде ажыдышыкынында Дус-Даг школазында С.Сарыг-оол аттыг литература-чурт-шинчилел музейиниң активиниң кежигүннери бөлүк өөреникчилерниң черин-чуртун, ол ышкаш оон укталып үнгел ат-сураглыг чогаалчылар, шүлүкчүлерни улуг чоргаарал-биле ырлап-шүлүктөп тургаш таныштырганының база суму чагырыкчызы В.Д.Донгак, школа директору В.А.Семис-оол, кожунуң өөрөдиге килдизиниң төлээзи Р.Д.Шойдан олар байыр чедирип, чүве чугаалаанының соонда, сураглыг тыва этнограф-эртемден, төөгү эртемнериниң доктору, Алдан-Маадыр аттыг национал музейиниң улуг эртем ажилдакчызы М.Б.Кенин-Лопсаның илеткел-чагаазы-биле конференция бодунуң ажылын эгелзэн. Бүдүн хүннүн дүргүзүндө уламчылаан конференцияга пленарлыг кезек-биле каттышкаш, ниитизи-биле 46 илеткел кылдыган. Үш аңгы секцияга (1. Тыва дыл, чечен чогаал болгаш аас чогаалы; 2. Төөгү, этнография, чурт-шинчилел болгаш музей ажылы; 3. Этнопедагогика болгаш этнопсихология) чардыган илеткелдерниң тематиказы, конференцияның адында илерезни дег, «Аңгыр-оолдун тоожузу»-биле холбашкан. Романың аас чогаал-биле харылзаазы, дыл-домаа, омур-хевирлери, ында бойдушту, дириг амытаннарны чуртуп көргүскени, төөгүлүг болуш-

куннар, тыва кижиниң үндезин аажы-чаны, психологиязы, амыдыралчы дуржулгазы, шажын-чүдүлгези, философчу бодалдары дээш яңы-бүрү угланышыкынарлыг, утка-шынарлыг сайгарылгаларның ниити деңнели бедик. Оларда бир онзагай чүүл - практика-биле сырый холбаалыы. Башкылар «Аңгыр-оолдун тоожузу»-биле холбаалыг кандыг-даа айтырыгы сайгарып тура, ону бодунуң башкылап турар эртеминге канчаар ажыглап турарының дуржулгазынга калбаа-биле даянып, чогаалдың өөрөдиге-кижизидилгелиг утка-шынарын катап-катап бадыткап көргүскеннер. Бо талазы-биле бодум хуумда ажылынга киришкеним «Тыва дыл, чечен чогаал болгаш аас чогаалы» деп секциязының илеткелчилери Н.К.Дун-Куулар (Хөндөргей), М.Н.Ооржак (Туран), У.С.Куулар (Чадаана), Л.С.Көкер-оол (Чааты), З.Д.Солдун (Арыг-Үзүү), А.С.Кошкар-оол, У.Ы.Донгак (Дус-Даг) болгаш өске-даа башкыларның ажылдарын онзалап демдеглеп болур. Ооң-биле кады романың сайгарылгазын кандыгла-бир теоретиктиг айтырыг-биле холбаш, тускай проблема тургузурганче ажылдар база чок эвес. Оларның аразындан хуумда Турандан Р.М.Донгактың илеткелин онзазындым, ол ши-биле ажылдаар болза, удава тыва чогаал шинчилекчилериниң одуруунга хоомай эвес бир чаа автор немежи болур-дур деп көрдүм. Ол ышкаш өске-даа илеткелчилер

Билип келиримде-ле, чылдың дөрт эргилдезинде, даглар ажыр, хемнер кежир кезээде көжүп чораан бис. Ол бүгү меңээ тывызыксыг бодалдарны хайныктырып чораан. Бойдуска ынакшылым ынаымдан төрүттүнген. Долгандыр анай, хураган-ныг хой, өшкү, бызаалыг инектер, кулунуг белерден аңгыда өрге, күскелер оолдары өг кыдыындан караш кылдыр халчып эртер. Какпак хаяларның хостарын бакылаарга, кушкаш оолдары кызыл-аас аксын ажыдып келирге, чаражын чүү дээр. «Аңа дээп болбас! Ынчанмас! Ындыг болбас!» дээн ада-иениң хоруглуг чагыг-сөзүн хоойлу кылдыр хүлээп, долгандыр бойдушту хайгаарап өзүп келгеним — амыдыралымның үндезини. Эртен эрте хой кадарар кижини даарта агаар кандыг болурун албан билген турар. Ай. Хүн. Сылдыстар. Ооң туружун авам, ачам кайызы-даа кезээде биске ыяк сургап чораан. Кырган-ачам сураглыг хам чораан. Бир катап аалывиска чедип келген. Ооң чугаазы орта билдинмес кижини. Холуртуруп чугааланыр. Ынчангаш ооң шолозын Холурааш-Хам джир. Бажының дугу ак өшкү дег боорга, чамдыызы Ак-Баштыг-даа дээр. Ол ду-маалай берген уруглар чандыр көрбес. — Каям, бээр кел — дээш, дөңмээниң кырынга олуртуп алгаш, ооң думчуун, чилиг сорган кижини ышкаш, чүгле шойт кылдыр сорган соонда, дүкпүрүп каар, олла. Бистерни үргүлчү мынчаар чассыдар: «Бөрүлерим, бөрзектерим!» Оон өске хөй сөс айытпас. Онзагай кижини. Ол үеде хамнаары хоруглуг турган. Бүдүү хамнар чораан дээрзин сөөлүндө ачамның кады төрзөн акызы Успун-Доржу ирем чугаалап орат. Мен сес класска өөренип турумда кырган-ачам кызыл-дустай берген. Ооң херекселдерин ирем кадагалап чораан. Ол база билдингир хамнарның бирээзи чораан. Ачамны шыырак кижини деп ирем хамнаашкын талазы-биле сактып чугаалап чораан. Ынчаарда байдал өскө турган. Ачам хамнаар байтык, ол үеде хамнар ажы-төлү диртип, үндүр-киир хөөгледип

Даглыг Шория чараш-ла оран

чораан. Школага өөренирин безин хоруп каан. Ол хамаанчок улуг угбамны безин школага алыр-албас турган. Ачам шору малчын-нап чорза-даа, ооң ады үнемс чүве. Ирем Успун-Доржу чогаалы Сергей Пюрбю-биле чаңгыс черге кара-бажыңга органын сөөлүндө сактып, карааның чажын чодуп органын утпас мен. Ооң бажыңыга бир чедип келиримге, меңээ хамнар дугайында үргүлчү чугаалап, тайыл-бырлап, тос аржаан кылырын-даа сургап олурган. Хамнаашкын дугайында солун чүүлдерни дыңнааным хөй. 1995 чылда «Соңгу чүктүң улустарының хамнары» деп номну номчаан мен. «Хамнаашкынның чажыды» 1998 чылда үнген. Иремге бо номнар дугайында чугаалап бээримге, сонуургаары аажок кижини. Хам чүдүлге катап тыптып келгенинге ол өөрүп чораан. Саян-Алтай экспедициязының удуртукчузу Юрий Забелин мээң чогаалдыкчы аргамержилимге улуг идигни бергенинге өөрүп чоруур мен. Хакасияга мээң шүлүктеримни орус дыл кырынга кым чаңгыландыр номчаан ийик. Юрий Николаевич Забелин болгай. Ооң экспедициясында журналист, чогаалчы, артист, хам, эртемден, уран чүүл-дүн кижилери дээш кымнар чок дээр. Мен оларның аразында чоруп тургаш бурунгу базырыктар, даш-көжээлдер көөрүндө аңгыда, солун чугааларны база хөйүнү бижип ап чордум. Чырык күзелдерни бодаары кижиге кажан-даа артык эвес. А ховар дүштү көөрү эң-не аас-кежик. Сөөлгү чылдарда дүжүмде дээр шаар ужул, далайга эштип, элдеп-эзин ужуралдарга таваржып чоруур аларган мен. Саян-Алтай экспедицияга чоруп тургаш, бурунгу базырыктардан хамнаашкын чүдүлгези турганын эскердим. Ооң ажылынга киржи чорааш кайгамчык солун кижилерге болгаш черлерге четтим. — Силерге четтирдим, Юрий Николаевич — деп, ооң холун тудуп, сеткилим чажырбаан ийик

мен. О, көк дээр-ле бо!.. Даглыг Шория... Алдын-сарыг күстүң бүрүлери черге чаттылып, шарланнарның кызыл өңнери арганың өңүн хунаап турар өйдө, кайгамчык каас оранга чедер аас-кежиктиг болдум. Каяа-даа чорааш дагларымны ырлап, магадап, чарашынып ооң каас-чаражын деңээр сөстөр безин тыппас чордум. Тожуга чорбаан кижини Тываны көрбээн джир. Ол-даа кайгамчык чараш оран. Чер бүрүзү кижини ышкаш, эң онзагай шынары-биле байлак. А Даглыг Шорияның чаражын чүү дээр боор ону. Тоолдап каан ышкаш. Бедик даглардан хап баткан ужаларны, дээрже шишпейл үне берген арга-эзимниг турулгаларны, чалымнарны кижини кинодан азы чуруктардан көөр. Эң ырак тайгаларда чурттап турар шорларның ажил-амыдыралы-биле таныжып, чугаалажып, каш хонуктуң эрте бергенин-даа эскербедим. Экспедицияның киржикчилериниң бирээзи Даглыг Шорунуң бойдус болгаш этнография музейиниң эртем ажилдакчызы Екатерина Ивановна Иптешева: — Таштагол районга болуп эртер социал-этнография экспедициязының ажылынга киржири-биле бисти чалааны таварылга болбаан. Ооң чалаалгазында «Таглыг Шор» деп каан. Абакандан Валентина Белоглазова-биле кады узун орукту эртим. Ол кайгамчык биче сеткилдиг кижини. Саян-Алтай экспедицияның повары, холу чемзиг авага, ооң сагыш човаачал чоруу дээш четтирдим — деп чугаалады. Музейниң директору Надежда Алексеевна Шихалева каш чыл бурунгаар Абакан хоорайга болуп эрткен экспедицияның ажылынга база келген. Анык тележурналист Светлана Григорьевна Ачулкова Абакан-Мөңгүн-Тайга-Алтай-Таштагол таварыштыр улуг орукту эрткен. Алтай, тыва, шор, хакас дылдыг түрк чоннар Юрий Забелинниң удуртканы Саян-Алтай экспедицияның ачызында ынчаар чоок таныжып, аралажып, ужуражып, эки билчир апарган

бис. Таштаголга чедип келиривиске, Екатерина Иптешева бисти чылыы-биле уткуп алган. Ооң бажыңыга дыштанып алгаш, дораан музейге келдивис. Музей. Бурунгу шор улустун амыдыралын көргүскен төөгүнү чүгле моон көрүп болур. Кирер эжи аксында оолдуг адыг. Залдың бир ужунда тараа челби олурар ава, саван бөлген кыстар. Ус-дарганнар ажылы. Орус тараачынның омур-хевирин. Айт. Тус черниң каас-чараш бойдузунун куштары, аң-меңи бүрүн делгеттинген. Экспедицияның ажылы делгем. Бис хоорайга үр болбайн, дораан автобуска олурупкаш Усть-Кабырзага келдивис. Суур девисээриниң чагырыкчызы Елизавета Васильевна Килина бисти хүлээп алды. Ооң кеттиниң алганы аажок бөдүүн. Ажылынга кызымак, алыс сагыш човаачалы аажок. Мында колдуу шорлар чурттап турар. Көдээ суурларда национал школа шуут чок. — Тус черниң чурттакчылары национал школа дугайында айтырыг тургузуп турар бе?-деп сонуургадым. — Чок, Чо-ок. Барык он чеди чыл ажылдап келдим. Ындыг айтырыг кым-даа көдүрбейн турар. Бир эвес боттары күзээр болза, чүге болбас деп. Олар боттарының дылынга безин чугаалашпас. Уруг-дарыы төрзөн дылын билбес. Өг-бүлелер аразында колдуу орус дылга чугаалажыр. Мен бодаарымга, шор дыл башкылапкы дег башкы кадрлар-даа чок боор — деп харыылады. Суурнуң эң улуг назылыгыларының бирээзи Раиса Михайловна Судочаковага ужураштывыс. Ооң хары чеден сес. — Сөөлгү үеде улуг кижилер ховартаан. Мен мелегей мынчал назыдап чор мен. Буттар багай, оон башка кадымын эки. Мен бичини тургаш хамнарны көрүп келдим. Дыка шыырак хамнар турган. Олар дээрге чер, суг, даг эзелерин кыйгырар, аарыг кижилерни экиртип, аза-бук-биле чугаалажыр. Мен хамнарга барып турган мен. Ам

ындыг сүрлүг хамнар кайда боор. — Аза-шулбуз дугайында чүве дыңнаан силер бе? — Ой, өршээзин! Бир катап, чааскаан эвес, шала имирде чүве, чоруп ора душкан мен. Артывыстан ыт халып келген. Дыка корткан мен. Ооң карактары чырып турар. Молаада кандыг-даа ыт турбаан. Ол ыт бисти эдерип чорааш, хенертен чиде берген. Харын-даа ийи кижини чораан бис. Мен чааскаан көргөн болзумза, меңээ кым бүзүрээр. Сээдеңей берген кадай бе дээр ыйнаан. Бо суурга бир эр кижини турган. Ол кижини үргүлчү ытка дужар. Азалар көргөн болур. Сөөлүндө ол кижини кезээ апаарга даштыгаар үнемс, коргар аларган. Аза бар... Ол кижини бүзүрүңгө көзүлбес. Кестур, көзүлбес бүрүлбаазын чүүлдер ынчаар тыптып келир турган боор. Авам орус, ачам шор. Мен кайы-даа дылды эки билчир мен — дидир. — Шорлар арага тигер бе? — О, оо! Ам-даа тип турар. — Ону чүден тигер силер? — Картошка болгаш бичини сула немээр. Шынап-ла тиккен араганы дараазында бир суурга амзаан бис. Тыва арага биле дөмей деп билдим. Ооң амданы бичини аңгы хевирлиг. Экспедицияның кол сорулгазы — кадык-чаагай амыдырал, шорларның социал амыдыралын экижидери, бурунгу езу-чаңчылдарны, чүдүлгө-сүзүлгелди оттурары. Ол ажил-херектерни чорудары-биле паштыктарны сонгууру болур. Эгезинде дыңнаарымга сен паштык, мен паштык джиңи турар. Чүү дээн сөс боор деп ужурун билбээн мен. «Паш» дээрге «голова» дээн деп тайылбырлап бердилер. Чаа тургустунган хөй-ниити организацияның баштыннарын сонгуп турганы ол. Баштыннар чүнү кылыр ужурулугул? Арагалаар чорукту болдурбас. Бурунгу езу-чаңчылдарны катап тургузар. Чүдүлгө-сүзүлгелди аныктар ортузунга нептередир. Мындыг ажил херектер кылып, Таштагол-Кабырза-Чилису-Анзасс-Кабыр-

Чогаалчы болгаш це

ҮҮЖЕ-ӨНЧҮЗҮ

теоретикти сайгарылганы ханыла-дырынче оралдажып, романда чечен үе болгаш чечен девискээр (У.А.Донгак), психологизм (М.А.Күжүгет), пафос (С.Н.Монгуш) дээн чижекти айтырылгарже кичээнгейни угландырган. Чүгле башкылаашкын ажылы, школа практиказы-биле кызыгаарлат-тынмаан, янзы-бүрү угланыш-кыннарлыг сайгарылгалар, бир талазында, башкыларның профес-сионалдыг билин бедидеринге ажыктыг болбушаан, өске тала-зында, тыва чогаал шинчилелинге идигни берип турары чугаажок.

Аңгы-аңгы секцияларның ажылы доозулган соонда, конференцияны киржикчилери ниити түннелдерни үндүрүп, тускай резолюцияны хүлээп алган. Ук резолюцияда көдүртүнген кол айтырылгарның бирээзи — С.А.Сарыг-оолдун чогаалчы өнчүзүн хуу кижинин холундан чонуну байлаа кылдыр шилчидип, келир салгалдарга кадагалап арттыра-ры. Бо дарый шийтпирлеттинери негеттинип турар айтырыг. Ол ышкыш чогаалчының чогаалдарын катап парладыры, «Аңгы-оолдун тоожузу» долзуу-биле орус дылче окулдурары чугула дээр-зин конференцияны киржикчи-лери демдеглээн.

«С.А.Сарыг-оолдун «Аңгы-оолдун тоожузу» деп романында улусчу чаңчыл-езулалдарны көргүскени» деп республика чергелиг эртем-практиктиг конференция-ның ажылы 2006-2007 өөрөдиге чылында Дус-Даг ортумак школа-

зында эгелеп турар «С.А.Сарыг-оол аттыг литература-чурт-шинчилелдин школа музейи (литера-тура-чурт-шинчилел ажылын дам-чыштыр өөрөдиге-кижизидилге ажылын идепкейжидери)» деп шенелдеге тураскааткан «Төгери-к стол»-биле уламчылаан. Аңаа ук шенелдениң эртем талазы-биле удуртукчузу У.А.Донгак, мето-дика талазы-биле удуртукчузу М.Б.Кунгаа салдыган сорулга-ларга, ажылдын үе-чадаларына, чедип алдынар ужуруг түннел-дерге хамаарыштыр тайылбыр-ларны кылган. Чаа эгелеп турар шенелдеге башкыларның сонур-галы улуг болгаш оларның салган айтырылгары хөй болган.

Ийи хүннүң дургузунда кыл-дынган ажылды мынчаар кыска-зы-биле түннел, номчукчуга та-ныштырып тура, дараазында чүүл-дерге албан доктааскадым. Бир-рээде, дыка хөй чаа идеяларның, бодалдарның төрүттүнгени бо эртем-практиктиг конференцияны организастап эрттирген ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал музейининг ажылдакчыларының шудургу ажылы-дыр дээрзин онзаалап демдеглевес арга чок! Оларның кызымаккай белеткели эвес болза, конференцияның ын-дыг бедик көдүрлүшкүнүг, үр-түннелдиг эртери берге турган боор. Оларның кылган илеткел-дерин база бүгү киржикчилерниң сонургаанын дорт чугаалап бо-лур. Билангы О.О.Монгуштун «На-ционал музейинг экспозиция-

зында «Оттуг-терге» деп илеткели үр-ле үеде баштан үнмес боор. А Кара-кыс угбайның кылган ажы-лынга мергежилди, аңаа бердин-гени, ажык болгаш хөглүг аажы-чангы та чеже сеткилдерге чаа отту-кысып, шаңнаан чүв! Конферен-цияның кол тынгарыкчызы Л.К.Монгуштун ажыл-агыйжызы, улус-биле харылзажып чугаалажып билири магаданчыг. Өске-даа эштери (В.Ч.Донгак, О.В.Донгак, Ш.М.Ондар) — нитизи-биле ба-жындан кыра онза улус чорду. Конференцияның ажыл-херектиг кезектери төнгенде, сеткил ха-нышкын-биле көргөновис өөри-никчилер концертиниң соонда Дус-Даг школазының аныяк ба-шкыларының организастап эрттир-гени дыштанылга кезээзинде музей ажылдакчыларының оюн-баштак көргүзүлгери, ырлары оларны ажылдап-даа, дыштанып-даа билир, езулуг улусчу аажы-чангыг, төлептиг кижилер-дир деп көргүстү. Эр-хейлер! Ийиде, бис бүгүдени хүлээп ап, үр-түннелдиг ажылдаарымыска бүгү-ле таарым-чалыг байдалдарны тургузуп бер-ген Дус-Даг ортумак школа кол-лективи, өөриникчилери, суурда уруглар садтарының ажылдакчы-лары база-ла уран талантыгыг, ажыл-ишти улус чорду. Конт-церт үезинде өөриникчилерниң чер-чуртунга, тус черден укталып үн-ген ат-сурагыг чогаалчыларга, ыраажыларга чоргаарланып били-ри бисти, аалчыларны магадатты.

«Эдерге — хек,
Базарга — даш,
Дайнаарга — чаг,
Чылгаарга — дус» чуртунга,
өлүм чок чогаалдарны бижип
каан сурагыг өгбелеринге чор-
гаарланмай канчаар! Моон шко-
ланың ажылының бир күштүг та-
лазы илереп турары маргыш чок.
Уругларның патриотчу, эстетиктиг
кижизидилгезинге коллективтиң
улуг кичээнгей салып турары ил-
ден. Башкылары-даа, өөриник-
чилери-даа хөлчөк чечен-мерген
улус чорду. Чижээ, школада лите-
ратура-чурт-шинчилел музейининг
эргелекчи С.О.Седен-оол аксын
ажыдарга-ла, аяныг шүлүк чугаа-
ланыр, иезиниң талазындан төр-
ли болур С.А.Сарыг-оолдун та-
лантызының оду чаштаан хире.

Конференцияның белеткел ажы-
лынга идепкейлиг киржи турган
Г.О.Семис-оол ол хүннерде
аарааш, эмчиге чыдып алганы
харааданчыг болду, оон башка
база олут орбас шимченгир, эрес
башкы ол чораан. Ынчалза-даа
башкыга дүрген сегип, кан-кадык
болурун бүгү аалчылар күзеп,
Өвүр Торгалыгдан чырык сеткил,
чырык бодалдарлыг, бисти аңаа
чыып эккел ужураштырган улуг
чогаалчывыстың арттырып кааны
эгээртинмес байлак үүже-өнчүзүн
кижи бүрүзү шыдаар шаавыс-биле
чонуvusка, салгалдарымыска
ажыдып бараалгадыр сорулганы
боданып алгаш, элп чаныптывыс.
Маргарита КУНГАА,
ТГШИ-ниң эртем секретары.

за-Усть-Анзасс-Мрас-су-Ключе-
вой дээр черлерге четтивис.

Хүннер колдуу узун оруктарга
эртип турган. Экспедиция кези-
гүннери сес кижини. Музейинг эртем
ажылдакчызы Анатолий Констан-
тинович Ковякин, юрист мерге-
жилдиг Василий Иванович Ачелев,
гинеколог Жанна Николаевна
Телепова олар чонга ачы-дуза-
зын көргүзүп, салдыган айты-
рылгарга харыылап чорааннар.
Тележурналист Светлана Ачула-
кова экспедицияның ажылынга
кириштишаан, ол бүгүнү чырыдып
чораан. Шоор дыл кырында
дамчыдылга колдуу чок. Редак-
цияда чааскаан ажылдап турарын
ол хомудуп чугаалады.

Усть-Кабырзаның соонда
Чилису-Анзаска келдивис.
Мында үжен шаа бажын бар.
Суурда чырык шагда чок. Станция
үрелген. Бо үеде суурнуң эр
кижилери тайгада аңнап, хемде
балыктап турар. Он шаа кижини
чыылган. Валентина Белогласова
национал хакас хеп дугайында
тайылбыр ажылын чоргузуп,
шоорларның сонургалын оттур-
ган. Херээжен кижиниң чажының
дугайында безин хөй чүүлү
тайылбырлап болур. Бир эвес
өглүг херээжен болза бажын ийи
чара өрөштин, оон дунун ту-
душтур баглап алыр. Дугулак
херээжен болза бажын ийи чара
өрөштин сула салып алыр, ботка
божаан херээжен болза, чажы
чаңгыс кылдыр өрүп алыр дээш,
өске-даа чүүлдерни чугаалаан.
Хеп-сынга хамаарыштыр хакас
херээженнерниң платезинде
янзы-бүрү хээлерниң ужу-утка-
зы дыка солун. Экспедицияның
киржикчилери бердинген ажы-
лынга хамаарыштыр, тус-тус
даалгаларын күүседип чораан.

Мээң ажылым ыдыктыг чер-
лерге чалама баглап, артыжап,
дүңгүрлээр. Ону албан күүседин
Екатерина Иптешева менээ
баш бурунгаар сагындырып каан.
Думчукка тулганда бызаа сугжу
дээр. Бодумнуң көрүп, билип
чораным-биле езулалды кылып, ону
тайылбырлап турдум. Мээң ак-көк
баглап, шийип тыпкан черимни тус
черниң кижилери чүүлдүзүнүп хү-
лээп алган. «Ийе, харын маңаа улус
чүдүп чораан» дээн сөстеринге
чүглө өөрүп турдум.

Баштай улуг кижилер-биле
ужуражыр апаар. Эң солун чүүл
мында болган. Бис сөөлдүнде

Усть-Анзаска имиртиней бер-
генде келдивис. Ук хемниң адын
Мрас-су дээр. Хем уннаштыр, мо-
торлуг хемеге олурупкаш, барык
дөрт шак дургузунда эжиндирип
келдивис. Бир-ле дугаар суг-да-
лай кезип, моторлуг хемеге олур-
ганым ол. Эгезинде коргуп ордум.
Ол хүн хар-чазын хадывышаан,
дүжүрүп турду. Ийи хемеге чара
олурупкан бис. Бирги хемениң
башкарыкчылары Валерий Ар-
сентьевич Топиков, Альберт По-
ликарпович Адыяков, ийигизиниң
Геннадий Максимович Шулбаев
олар езулуг профессионалдар
болган. Оларның солун, баштак
чугаазы бисти хөглөдүп турган.

— Эй, Геннадий! Сен бо кай-
наар көрүп алган чор сен, хемец
орта башкар — деп, бирээзи
командылап каап чор.

— Мээң хемемде шупту кыс-
тар. Карактарым чагыртыр хире
эвес, хоржок-тур. Канчаптар мен
— деп ол баштаканды.

Улуг хар, чабстыг хат удур
эжиндирери берге болбастың
аргазы чок. Караңгы апарган.
Көдээ суурнуң музей бажыңыга
кээп доктаадывыс.

— Эй, Шулбаев! Че, чоруур-
дур. Ол тыва кижиге ынакшый
бердин бе? — деп, бирээзи баш-
таканды.

Шулбаев менче-даа эвес,
мени ажылдыр хакас
Валыже шыгаап алган, карактарын
салбайн чорду. Хүннээшкиден
ыглаптар чыгыс чордум — деп,
удур баштакандым. Олар чир-
шоң дүжүп, чылыктыр изиг шай
ижип алгаш, далажыпканнар.
Мындыг караңгыда дедир чоруп-
тарга сагыжым аарып, суг-чардан
коргуп турдум. Тус черниң чурт-
такчылары хаайга-даа какпас.
Олар дээрге сугжулар ышканы
— деп кааш, удурунга белеткени
берген. Хүнзедир өл харга өдүп
калган идик-хевивисти кургадып
тур бис. Мээң дүңгүрүм шышпак
кылдыр өдүп калган. Оон дуга-
йында бодап чыткаш, шыылады
удуй бердим.

Даң аткан. Хар дээрге чо-
да дурту. Музейниң девис-
кээрин долгандыр кылаштап,
шинчилеп, кылып ажылым дуга-
йында боданып базып тур мен.
Эрик чер. Хем, суур тода көстүр.
Долгандыр турар арга-ыяшты
топтап турарымга, аңаа эвес
көзүлгөн. Чүрээм чайгаар тыр-
тылып, мында келдим.

О, ынакшышкан ийи ыяш. Ону
долгандыр он тел ыяш дескиндир
туруп алган. Ол ыяшты кээп көөр
болзунарза, ортузу «Н»деп үжүк
ышкаш тутчу берген болгаш, баш-
тары дегжип турар. Бо ыяшты
ыдыктаар херек деп билип алдым.
Аңаа ак-көк баглааш, бодумнуу-
биле чалбарып кагдым.

Экспедицияның удуртукчузу
Надежда Шихалевага ажылдаар
черимни тып алдым деп айыткап
кагдым. Телеоператор Светлана
Ачулева кымны мурнай хар-
рылады.

— Дуну чыдып алгаш, ол ыяш
дугайында бодап чыттым. Бо
суурнуң аныяктары маңаа чыгыр.
«Ынакшааннар ыяжы» деп адаар
улус. Ону силерге сүмелээр
бодадым — деп амыраптур. Кижини
бүрүзү боттарыны-биле аңаа
эвес үнүп келген ыяш дугайы
чугааны кылып тур. Эң кайгаан
чүүлүм, хадын чок черге ак-көк
багласавас улус болган. Чүгө
дээрзин сонургадым.

— Бистер шоорлар хадыңга
чүдүрүп улус бис. Хадын дугайында
хөйну чугаалап болур. Амыды-
ралдан алгаш көөргө орус, украин
дээш өске-даа чоннар хадыңны
онзаалап чугаалажыр. Оон дуга-
йында ыры, шүлүк бисте хөй.

— Ам канчаар бис — деп, олар
удур-дедир кайгашты.

— Ында берге чүвө чок. Мында
колдуу кыжын-чайын оңмас
ногаан шивилер, пөш, чойган
колдаан ышканы. Бо черге
хадыңдан олуртуп алыр херек.
Ыяш олуртуу ыдыктыг, чаагай
чаңчыл-деп харыыладым. «Таз-
гол» деп экомузейниң директору
Роберт Михайлович Хромов дыка
дүрген аныяк хадын эккелгеш, ону
олуртуп турда, хеме башкарык-
чызы бисти чоруурунче далашты-
ра берген. Хемни кежир Таштагол
баар автомашиналар чыскаай
турупкан.

Роберт Хромовтун тайылбы-
ры-биле алырга, бо черниң адын
Каячак дээр. Хая деп сөстен ук-
талган. Хемниң адын Мрас-су деп
бижиб берген. Ол боду шахтага
ажылдап чораан. Барык дөртөн
чыл эрткенде төрөөн суурунга элп
келгеш, музейниң ажылын удур-
туп турар.

Музей ажык дээр адаанда.
Мында ус-дарган орус тараа-
чының чурттап олурган бажыны.
Хөрүк, дөжү дээн кол эдилелдери
ажылдап олурар черинде бүрүнү-

биле кадагалаттыңан. Чунар-
бажын, аңчы кижиниң казанак
бажыңыгажы, оон иштинде дер-
херексел, өлүк кезин эттээр
дээш чүү чок дээр. Бойдус-биле
кижи тудуш дээрзин бо чүүл
долзуу-биле илередип турар.
Тооруктуг тайга черде чурттап
турар кижилерниң ону ажаап,
белеткел чораанын моон көрүп
болур. Музейниң девискээринде
арга иштинде эрте-бурунгу түрк
шериг кижиниң көжээ-дажы,
кыргыс дайынчының чевезин мында
көргүскен. Чүглө даш-көжээ
безин эрте бурунгу төөгүнүң
херечизи. Улуг тоожу.

Орук дургаар чойган,
пештер аразында туттун-
ган тайганың тайгазы эзим черде
туттунган суурларда колдуу
шоорлар чурттап турар. Оларга
чедери дыка берге. Өл хар, чабс
хондур чаган болгаш, машиналар
малгашка кадалып, тепкиленип,
тайгактап турар. Арт кырынга
чедир машиналарны идип үндүрүп
турда, мен дүңгүрүм чүктөп алгаш,
мурнунга базып ордум. Боданып
чоруп олургаш, арттың кырынга
үнүп келгенимни эскербедим.
Долгандыр шыргай арга-эзим.
Эн тайга. Машиналар сураг... «Бо
черде адыг дыка хөй. Аргага кижини
чидип болур» дээн Роберт Хро-
мовтун чугаазын сактып кайгашты,
сактырымга кокай азы адыг бо
келген ышкаш апарган.

Хеп-хенертен сагыжымдан
корткаш, аргажок малгаштыг
дөштү куду та канчаар маңнап ба-
дып орган мен. Канчангаш көөр-
үмгө, машиналар бо үнүп орлар.
Бодумнуң кортук байдалымдан
ыдыскап, дедир-ле чүктешким-
биле дөштү өрү чүткүп үнүтүм.
Дер-бузум шаанайны берген. Хам
чораан кырган-ачамның дер-
херекселдерин база ап алгаш
чораан мен. Ол бүгү мээң көргүзүг
материалым болган. Ирем Успун-
Доржунуң менээ берген чедингир
тайылбыры экспедицияның ажы-
лынга улуг ужуру дузалыг болга-
нын бодап чордум. Ирем хөөкүй
чоокта чаа «кызыл-дустан». Оон
башка аңаа барып хөөрөп бергей
эртик мен.

Таштагол хоорайның төө-
гүзү дайын мурнунда чыл-
дардан бээр эгелээ. Архив доку-
ментизинден алырга, Кондома
хемниң эрининге, Щалым болгаш
Кочур районнуң хем девискээринге,
XVII векте, орустар кээриниң

мурнунда аңаа (Карашорлар)
кара-шоорлар деп түрк дылдыг
аймак чурттап турган. Таштагол
дээрге шоор дылда «Адышта
даш» дээн. Хоорай 1963 чылдың
февральдың бирээде үндезилет-
тинген. Оон девискээриниң ниити
шөлү 11,4 муң дөрбелчин км, 102
чурттакчылыг черлерлиг, чурттак-
чыларының ниити саны 57908 ки-
жи. 500 муң га тайганың 15 муң га
кезээ-пештүг арга болуп турар.

Даглыг Шорияның чурттакчы-
ларының чоргаарланыр чүүлү —
күрүнениң национал парыгы бо-
лур. Оон шөлү 441000 га. Шория-
ның эн узун хеми — Кондома, а
хөй хемнер — Мрас-суже агып ки-
рип чыдар. Чайын серин, кыжы
чылыг. Даглыг Шорияның перс-
пективазы хөй. Оон бирээзи үш
дугаар категорияның автомагис-
траль тудуу Таштагол-Турочак —
Даг-Алтай. Оон тудуу 2005 чылда
эглээ. Ийи чыл болгаш Алтайже
орук тудуу шөйлүр, Кузбастың
мурнуу талазындан Таштагол та-
варааш, Тыва Республика, Ха-
кассия, Моол, Кыдат болгаш ко-
жазы Ортаакы Азияже кирип
келир.

Ниитизи-биле шоор улустун
бурунгу культуразы, езу-чаңчыл-
дары, дылы чидип бар чыдар. Ону
сайзырадыр талазы-биле ажыл-
херекти ук экспедицияның киржи-
чилериниң эгелээшкини-биле
көдээ чон ортузунда чорудуп
турары бо.

Тыва улус бурунгу культура-
зын ыдыкты-биле сагып чоруур.
Олар езу-чаңчылын, сүзүгленин
камгалап арттырып алган. Наци-
онал идик-хевин кедип чоруур. Чи-
жек кылдыр мээң хевим көргүстү.
Кемерово областа Таштагол
районда чурттап чоруур шоорлар
бисти дыннааш магадаан.

— Бисте бир тыва кижини чурт-
тап турар. Ол хөөмейлээр-деп,
хемехи Шулбаев чугаалады.

«Хөөмейим кагбас-ла мен»

Хемге суккаш чүктөп аар мен»
— деп бурунгу сыгытчылар ыр-
лажыр. Шынап-ла, Даглыг Шо-
рияда чурттап чоруур бир тыва
кижини хөөмейин ырлап чоруурунга
чоргаарландым. Тыва кижини каа-
даа омак-сергек, дидим, ыраажы
— кайгамчык салым-чаянныг
чон. Дески чангыг болган тывалар-
дыр бис. Деткижип-ле чоруу-
лунар!

Лидия ИРГИТ.
Кызыл-Абакан-Таштагол.

«Кадыкшыл» национал төлевилел

— Сүт-Хөл кожуунда «Кадыкшыл» деп национал төлевилел 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп боттанып эгелей берген. Ол езугаар кадык камгалалының бирги звеносу болур — дүрген дуза чедиреринге Сүт-Хөл кожуунуң төп эмнелгези 2 автомашинаны алган. Чаа үениң дериг-херекселдери биле дериттинген «Газель» автомашинаның бирээзин Хөр-Тайга участок эмнелгезинге берген, а бирээзи кожуунуң төп эмнелгезинде арткан.

Кол эмчи Маргарита Маадыр-ооловна Турчинаның удуртулгазы биле «Кадыкшыл» национал төлевилел дугайын кожуунда кижги бүрүзүгө чедирери биле чон ортузунда калбак суртаал ажылдарын чарлал азар черлерде, стендилерде, культура одагаларында, фельдшер-акушер пунктуларында, поликлиникада, дүрген дуза чедирилгезиниң өрээлинде чогуур үезинде аскылааны — санитар-чырыдышыктын ажылының эки чоруттунуп турарын херечилеп турары ол.

Чоннуң кадыкшыл паспортун тургузарда ханы, долу эмчи шинчилгезин эрттирери биле акшаландырышыктын бо чылдан эгелеп чоруп эгелээн. Өөредилге адырында, кадык камгалалында, социал дуза адырында культура болгаш спорт шугумунда ажылдап

ТУСКАЙ СОРУЛГА САЛДЫНГАН

Чурттун Президентизиниң идип үндүргени дөрт национал төлевилелдериниң бирээзи — чоннуң кадык-чаагай болурунче угланган «Кадыкшыл» национал төлевилел кидин түлүк амыдыралда боттанып турар болгай. Ооң канчаар боттанып турарының дугайында материалдарны массалыг-информация чепсектеринден номчуп, таныжып турар бис. Бөгүн бис чоннуң кадыкшылын быжыглаар, аарыгларны баш удур болдурбазының талазы-биле профилактиктиг хемчеглерни чорудар дээш элээн хөй чугула сорулгаларны мурнунда салган эмчилерниң ажыл ижин сонуургап, Сүт-Хөл кожуунуң төп эмнелгезинде санитар-инструктор Оюмаа Сарыгларовна БАЛДАН-ООЛДАН кожуунда байдалды чугаалап бээрин дилээн бис.

турар чоннуң 35 хардан 55 харга чедир диспансеризациязын хайгааралга алган, оларның аарыгларын тодарадып, чаа эгелеп чоруур аарыгларны эртежик-ле когун үзе эмнел, хоочураан аарыгларның оон ыңай өөскүүрүн, каданнаарын болдурбас сорулгалыг ажыл хөнүп, шапкынчып турар. Участок эмчилери кожуунда кижги бүрүзүнүң кадыкшылынче сагыш салып, боттук хемчеглерни чорудуп турар.

Сүт-Хөл кожуунуң төп эмнелгезиниң ниити аарыглар эмчилери Азольда Азырандыевна Ондар, Геннадий Бавуевич Сарыглар, Маргарита Экер-ооловна Монгуш, бичии уруглар эмчилери Алла Алексеевна Куулар, Сайзана Борбак-ооловна Ондар, Аяна Маадыр-ооловна Сарыглар ук национал төлевилелдиң угла-нышыктыгының дугайында, ооң кол-ла сорулгазы — чоннуң кадыкшылын экижидип быжыглаары, аарыыр чоруун, инвалид апаарын болгаш чоннуң өлүп-хораар чоруун эвээжедириниң дугайында чон ортузунда суртаал ажылын чорудуп, долу эмчи шинчилгезин улуг-биче чон ортузунга эрттирип турарлар. Оларның телевидение, радиога лекцияларны номчааны база чедингир болгаш солун болган.

Төп кожуун эмнелгезинде ка-

дык камгалал ажылын хөгжүдеринге ажыглаар дериг-херекселдер — электрокардиограф, УЗИ-аппарат, флюорограф, рентген-аппараттар четчир, ажылдап турар. Кожуунда бирги чаданың эмчи дузазы чедирип турар эмчилерниң — фельдшер-акушерлерниң акша-шалынын өстүргени өөрүнчүг, акша төлевири-биле оларның ажылының хемчээли, харыс-салгазы улгатканы чугаажок.

Национал төлевилел езугаар ажылдап турар хамаатыларның немелде иммунизация, азы халдавырлыг аарыгларга удур тарылга кылдынмаан чонга тарылганы чорудары чугула болуп, кадык камгалалының профилактиктиг угланышыктыгынын күштелдирери биле камгалал тарышыктыгынын иммунизация кабинетинде дээди категорияның фельдшери Мария Олай-ооловна улиг улуска гриппке, дифтерияга, сибирь язвасынга, саргы энцефалитинге, калчаа аарыгыга удур тарышыктыгынын план езугаар эки чорудуп турар. А бичии кижилерге өт аарыгыга, гриппке, краснухага удур камгалал тарышыктыгынын уруглар консультациязы 2006 чылдың 8 айларында 98,7 хууга күүсеткени дээр-ге эки көргүзүп болуп турар.

Чазаглавышаан чайлаглап, малын семиртири-биле шүм одар-

лыг, серин, ымыраа-сээк чок тайгаларда чурттап турар чонувусче сагыш салбышаан, оларның кадыкшылын хайгаарал, чизе даңзызын кылыр дээш хой кыргылдазынын соон дарый диспансеризацияны чорудуп, бөлүк эмчилер невролог Е.К.Куулар, физиокабинетиниң бирги категорияның фельдшери Д.Ө.Ондар, акушер-гинеколог В.Д.Кызыл Үстүү-Ишкин, Хүүректиг, Шеле, Шом-Шум, Көшпес, Манчүректиг, Чечектиг, Хөлчүктүгже үнүүшкүннерни кылганнар.

Төп кожуун эмнелгезинде улуг эмчинин оралакчызы, невролог эмчи Е.К.Куулар, кол эмчинин организас-методиктиг ажыл талазы-биле оралакчызы, венеролог эмчи Ч.Э.Ондар, терапевтер А.А.Ондар, Г.Б.Сарыглар, М.Э.Монгуш чоннуң кадыкшыл талазы-биле культуразын хевирлээринге, чонну амыдыралдык кады овуру хевир-биле амыдырап-чурттаарына «Кадыкшыл» национал төлевилелдиң ужуур-дузазының дугайында кожуунуң 7 чурттакчылыг суурларына лекция, беседаларны номчуп, кадыкшылды камгалап быжыглаарына арга-самезин кадып, хан-дамыр эргилдезиниң аарыглары, чигир аарыы, сөөк-даяк, шыңган системазының, тыныш органның аарыглары, туберкулез дугайында брошюра, хуудустарны тарадып турарлар.

Бистин Сүт-Хөл кожуунга немелде диспансеризация азы ажылдап турар хамаатыларның долу шинчилгезин чорударда тускай мергежилдиң эмчи специалистериниң үнелел шинчилээшкени 35-55 хар назылыг хамаатыларга чугула херек болганындан база оларның төп кожуун эмнелгезинде чок бооп турарындан Тыва Республи-

каның кадык камгалал ямызының дужаалы-биле график езугаар №1 республика эмнелгезинден база онкодиспансерден маммолог, эндокринолог, уролог, кардиолог, окулист келгеш, шинчилгени чорудуп берип турар.

Ниитизи-биле 35-55 хар чедир назылыг бюджет адырында хаара туттунган долу эмчи шинчилгези эртер кижилерниң кожуунда саны 549, оларның колдуунда шуптузу бо чылдың 9 айында эмчи шинчилгезин эрткен.

Фельдшер-акушер пунктуларының эмчилери немелде диспансеризация дээш акшаландырышыктын аягы эгелей берген. Бо үеде шинчилге эртер ужурулг чонну шинчилгеже хаара тудары чугула. Ак-Даш суурга маммолог эмчи чедер бергеш шинчилге кылып турган үеде, бир херээжен кижини эмнелге машиназы-биле бажыңына сүрүп чедер бээрге, шинчилдеринден ойталааны хомуданчыг болган. Долу эмчи шинчилгезин Сүт-Хөлге эртпээн улус Кызылга барып эртер апаар болгай, чон ону угаап билир болза эки. Ынчангаш кижги бүрүзү долу шинчилгени эртип, эмчилерге деткимчени көргүзүп, ховар специалистерни чалапкан үеде ыяап-ла кээп эмчилээри чугула. Күрүневистиң кижги бүрүзүнүң кадыкшылынче сагыш салып турарын деткип көрээлинер, чонум.

Шынап-ла, күрүне чоннуң кадыкшылынче бо хире улуг сагыш салып турда, аарыгдан, багай чүүлден кым-даа камгалаттынмаан дээрзин бодап, ону болдурбазы-биле баш удур кижги бүрүзү бодунуң-на кады дээш сагыш човап, үезинде эмчи шинчилгезин эрттип алыры күзечиг.

Алдынай СААЯ.

МЕРГЕЖИЛИНГЕ БЕРДИНГЕН

Эрткен вектиң 60 чылдарында эртем-билигже сундулуг аныяктарның аразындан эмчи училищезинче өөренип кирериниң шылгалдаларын дужаап турган ие төрөөн чоон чараш узун чажы балдырынга чедер берген мээң үем аныяк кыстың адын айтырарымга, Любовь деп харылаан чүве. Дөртөн чылдар эрте бергенде, ам болза Любовь Онгатпановна Ондар дээр республиканың наркология эмнелгезиниң тургустунганындан эгелээш ажылдаан палата эмчи сестразы-биле бичии када журажып чугаалаштым.

Любовь Онгатпановна Улуг Тирилгениң хүнү май 9-та төрүттүнген кижги болду, артында-ла 1945 чылда. 1966 чылда эмчи училищезин дооскаш, баштайгы ажыл-ишчи базымын Чадаана сумузунуң эмчи пунктузунуң эргелекчинден эгелээн болду. 1969-74 чылдарда Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинге фельдшерлерп ажылдаанын чугаалады. 1974 чылдан эгелээш республиканың наркология эмнелгезинде ажылдап турары бо.

Ажылдап келген бо чылда-

рында бодунуң коллегаларының болгаш бо кончук социал аарыы-выстан аараан кижилерниң хүндүткелин чаалап алган кызымаккай специалист. 1998 чылда бодунуң мергежилдинге дээди категорияның специализи кылдыр аттестация эрткен болгаш категориязын 2003 чылда база катап камгалап алган. Ол-ла чылдарда УМСЧ-122-ниң чанында СПБУБК-ның экзаменнер хүлээп алыр комиссиязының шийтпири-биле «Эмчи сестразының ажылын организастаары», а Кызылдың

эмчи училищезиниң комиссиязының шийтпири-биле «Наркология кабинетиниң фельдшери» деп мергежилдерге төлептиг болган. А наркология эмнелгези ажыттынып турда, Любовь Ончатпановна ук эмнелгениң бир дугаар улуг эмчи сестразы бооп ажылдаан специалистерниң бирээзи. Ынчан бо эмнелге Элегес-Аксының тууйбу заводунга бактаап турган.

40 чыл ажылдап келген турасоруктуг специалист профэвилел комитетиниң база коллективиниң херээженнер чөвүлелиниң даргазынга доктаамал сонгудуп келген хөй-ниитичи. Оон аңгыда республиканың эмчи сестраларының ассоциациязының кежигүнү болгаш аныяктарның дагдыныкчызы болуп ажылдап чоруур.

1971-72 чылдарда республиканың база Тыва АССР-ниң Хүндүлел самбыразына кирип бижиттинген шалыпчыларның бирээзи. 1996 чылда элээр чорукту пропагандалаарына идепкейлиг ажылы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бичии-биле база шааннаткан. Бо ажылдап келген чылдарында эки ажылы дээш чангыс эвес удаа хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шааннаткылаан.

Любовь Онгатпановна ам-даа үре-түңнелдиг ажылдаарына беле болгаш улуг күзелдиг. Мындыг, ажылынга бердинген шыраак специалист ам-даа кандыг-даа шаанал-макталга төлептиг дээрзин ооң идепкейлиг ажыл-ижи бадыткап турар.

Батый КЕНЕШ.

ЧУРУКТА: Л.Ондар хоочураан аарыг кижиниң хан базыышыктын хынап турары. Авторнуң чуруу.

ТӨРҮМЕЛИНДЕН...

Паш — халдавырлыг болгаш салгалче дамчыыр аарыг. Бичии чаш уруг савазынга тургаш-ла аарып болур.

Паш аарыгының өөскүдүкчүзү — трепонема дээр микроб. Аарыг кижиге эр-кыс харылзаадан халдаарындан аңгыда, кандыг-бир эт-септен, аарыг кижиниң ажыглаан чоттунар аржылындан, чунар херекселенден, аяк-шынактан халдап болур.

Төрүмелинден паш аарыгы чаш, ол аарыгы бичии кижги аарыг иезиниң уруг савазынга тыптып тура-ла, халдадып алган болур. Ынчан уруг чогуур хуусаазына четпейн тура, эрте төрүттүнер, азы кадык эвес кижги болур. Ындыг аарыг уругунуң элээн каш чылдар эрттерге баары, нерв системазы, иштики органны баксырап үрели. Өг-бүлөгө паш аарыгы чаш уруг төрүттүнери дээр-ге-ле, айыыл-халап болгаш аас-кежик чок чорук-тур. Чаа төрүттүнген чаш уруг кежинде шившиктер-лиг, база балыгларлыг болуп төрүттүнүп, иштики органны, нерв системазы, карак, кулак, сөөктер органны аарыг болур. Бир эвес чаа төрүттүнген чаштың аары билдинмес, чогуур үезинде тодараттынмаан болза, ооң өзүлдөзи багай, үргүлчү аарыыр, караа согураарар. Ындыг уруг элээн каш чылдар эрткенде инвалид апаар (угааны солуу, согур, дүлей, сөөк аарыгылыг). Бичии чашче аарыгы халдатпас дизе, дүрген-не эмчиже барып шинчидип, эрте эмненгени дээр, азы иезиниң күзели-биле уругну дүжүртүп каап болур.

Эрткен чылда бистин республикага 3 чажындан паш аарыг чаштар төрүттүнген. Оларның иелериниң бирээзи чер кезири,

арагалаар, кады чурттап турар эжи-биле эмнедиринден ойталап турган. Ол уругларның иелери херээженнер эмчининиң учедунга турбаан, ынчангаштың паш аарыгы чогуур үезинде тодараттынмаан болгаш эмнеттинмээн.

—Ада-ие кадык уруг божуур дизе, эмчиге ыяап-ла шинчидер. А иштиг-сааттыг херээженнер эмчиге шинчилгени 3 удаа эрттирер болза эки. Ол дээрге бир дугаарында акушер-гинеколог эмчилерге херээженнер консультациязына хайгаарадып, четка туруп чедер бергеш шинчилге эрттер. Аарыгы халдаткан кижини тодарадыры онза чугула. Аарыг кижги эмчи дузазын чогуур үезинде алып ужурулуг.

Кеш-шээр аарыглар диспансери шээр аарыглар-биле демиселдин төвү болур. Ол эмнелгеде профилактиктиг онзагай хевириниң албаны бар. Кеш-шээр аарыгларның эмчилери кожуун болгаш хоорай төптеринде бар. Эң-не кол чүве кижилерниң бодун ап чоруур корум-чурумундан онза хамааржыр. Шээр аарыг колдуунда эр-кыс хамаарылгандан тыптыр. Ындыг болганда, таныыр болгаш танывас кайы-хамаанчок улус-биле харылзаа тударын шеглээни дээр. Кижги бодун туттунуп билер кылдыр алдынар, арыг-силигни, гигиенаны сагыыр ужурулуг. Ынчангаш, кадык чурттаар дизе, эмчиниң сүмезин ап, эмненири чугула. Кеш-шээр аарыглар диспансери чугула эм-таң болгаш өске-даа херекселдер-биле хандырыттыган.

С.ЧИДАРАН, кеш-шээр аарыгларның диспансериң венерология салбырының эргелекчизи.

Мөөрей, мөөрей...

ОНЗАГАЙ, ЧАРАШ ТЫВА ХӨГЖҮМ...

Бүгү Россия чергелиг национал оркестрлер болгаш ансамбльдер мөөрейи чокта чаа Улан-Удэ хоорайга болуп эрткен. Аңаа дээди шаңнал — Гран-прини бистиң Тыва Республиканың Культура болгаш сүлдө-сүзүк яамызының национал оркестри чаалап алганын номчукчуларывыска дыңнаткан бис. Ам ол оркестрнин уран чүүл удуртукчузу, дирижеру Аяна Монгуш-биле бистиң корреспондентивистиң интервьюзун бараалгаттывыс.

Дирижер Аяна МОНГУШ.

— Аяна Самыяевна, удуртуп турар коллективтериниң — бүгү Тыва чоннун чоргааралы национал оркестрнин база бир улуг тиелелгези-биле «Шын» солунун бүгү номчукчуларының өмүнээзинден изиг байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер. Улан-Удэге эрткен ук мөөрей дугайында элээн тодаргай-биле чугаалап берип көрүңерем.

— Россия чергелиг бирги национал оркестрлер болгаш ансамбльдер мөөрейинге Тывадан бистиң национал оркестр биле Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдарының ансамбли киришкеш келди. Дыка шыырак мөөрей болду. Алтай, Хакасия, Бурятия, Приморье, Иркутск облазы, Красноярск край дизе-ле — бүгү Сибирьден хөгжүмчүлөр аңаа күжүн шенешкен. Чүгле Бурятиядан безин сес коллектив бар чорду. Ниитизи-биле алыр болза, чээрби ажыг хөй кижиркиржикчилиг оркестрлер болгаш ансамбльдер киришкен.

Бистер аңаа Буян-Маадыр Түлүштүн «Бурунгуң кыйгызы», Андрей Монгуштуң «Эткин үе» болгаш мээң «Улустун ырларыңга фантазиялар» деп хөгжүм чогаалдарывысты ойнадывыс.

— Мөөрейниң ниити деңгелинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Дыка бедик деңгелдиг деп үнелээр-дир мен. Киржип турар коллективтерни безин көөрге, улуг профессионал коллективтер боор-дур. Оларның арга-дуржулгазы-даа, күш-шинээ-даа аажок шыырак. Баштайгы хүнде ойнаан коллектив бүрүзүн хүндедир дыңнап, көрүп, боттарывыска деңгел, сайгарып, кайы хире сайзырап турарын көрдүвүс. Ылаңгыя Чөөн Сибирьниң культура академиязының Виктор Андреевич Михайлов удурткан оркестрин магададывыс. Бурятиянык оркестрлери шупту албан-биле оркестрлерге дээш бижээн ат-сураглыг композиторларының чогаалдарын ойнаар боор чорду.

— Жюри кежигүүнеринде бистиң Тывадан төлээ бар-дыр бе?

— Чок. Жюриде колдуунда Бурятияның ат-сураглыг композиторлары, Бурятияның болгаш Алтайның культуру сайттары бар чорду. А жюриниң даргазы — Россияның Улусчу чогаалдык бажының директору Анатолий Иванович Цеп.

— Ындыг жюриниң тывыскан дээди шаңналы дээрге, шынап-ла, кайгамчык улуг чедишкени-дир. База катап бистиң хөгжүмчүлеринык чоргааралдың изиг байыры! А лауреаттар, дипломантылар кымнар болган ирги?

— Лауреат атты Бурятияның хөгжүм колледжиниң база Улан-Удэ хоорайның П.И. Чайковский аттыг уран чүүл училищезиниң хөгжүмчүлери чедип алды. Оон аңгыда бистиң А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң ансамбли база лауреат болду. Бистиң сургуулдар А.Чыргал-оолдун «Хамның самы», «Челер-Оюм», С.Бюрбениң «Дембилдей» деп чогаалдарын ойнаан.

— Ынча хөй шыырак коллективтериниң аразындан дээди шаңналды силерге чүү дээш берген деп бодаар-дыр силер? Хөгжүмчүлериңерниң ойнап күүседир мергежилериниң бедии дээш бе азы күүседип турар чогаалдарыңарның күштүү ындыг болган бе?

— Тыва хөгжүмчүлөр онзагай, чаражы улуг салдарлыг дээрзи чугаажок харын. Жюри даргазы дээди шаңналды тыпсып тура, бистиң оркестрге хамаарыштыр дыка эки чугаалады, ооң утказын дамчыдарга мындыг: оркестр бүрүзүнүң тускай арны турар ужурлуг. Дүрген, чараш ойнаарында-даа эвес... Овур-хевир көстүп турар ужур-

луг. Тыва национал оркестре 23 хөгжүмчү — шупту сагыш-сеткилинден ойнап, ойнап олар хөгжүмчүгө чаңгыс кижир дег бердинип олар болгаш оркестрнин арны көскү, хөгжүмчүлериңерни бодалы чаңгыс, оюну онзагай чараш. Мындыг хевирлиг үнелелди алдывыс. Эске оркестрлерге хамаарыштыр шүгүмчүлел база шыңгыы болду. Чамдык оркестрлер ол-ла 80-90 чылдарда ойнап турган чогаалдарын ойнавышаан, чаа чүүл, чогаалдыкчы тывыш көзүлбес, катаптаашкын солун эвес-тир деп турар чорду.

— Мөөрей соонда «өгөрик стол» дээн ышкы сайгарылга чугаа болган боор аа?

— Ийе. Аңаа база дыка шыңгыы сайгарылга болган. Бо мөөрейниң сорулгазын чамдык коллективтер чедир кылбаан болган. Кол-ла сорулга — аңгы-аңгы улус-чоннарның бурун шагдан ойнап чоран хөгжүм херекселдерин «диргизип», оларның ажыглалын чедип алыры, улусчу аялгаларны суртаалдап, оон өөренири. Бистиң бир онзагай болган чүүлүвүс — тыва чонувустун шаг-шаандан ажыглап чораны хөгжүм херекселдерин эгидип, утундурганнар ойнап, ажыглап турарывыс болган. Бурунгу тываларның ойнап чораны хөгжүм херекселдерин эгидер талазы-биле дилээшкинеривис бо тиелелгени биске бергени ол деп санап турар бис. Чижээлээрге, эдиски, амырга, хомус дээш, өске-даа хөгжүм херекселдерин бис ажыглап турар бис. Амырганы

этирге дыка магадаар чорду. Буряттарда, алтайларда, хакастарда — черле ниити Сибирь чоннарында аңчылар чок эвес, олар амырга хевирлиг херекселди шаанда ажыглап чоран болгай, ынчангаш оларга чок, билдингир аан, а амгы үеде ону ажыглавайн турарлар. А бистерниң ол езулуг эртине дег тывыжывыс-тыр.

— Улан-Удэге чүгле Гран-при эвес, өске-даа шаңналдарны алган чордуңар, ол дугайында тодаргай тайылбырлаптар силер бе?

— Ийе, Гран-принден аңгыда, дипломнар база алдывыс: мөөрейниң оргкомитетиниң тускай шаңналы болур диплом, ийи кол ойнакчыларывыс Андрей Монгуш биле Николай Дамбаага чараш оюну дээш дипломнар база «Эң эки дирижер» дээш дипломну меңээ тывысты.

— Эр хейлер! Оркестрнин тургустунган төөгүзүнүң дугайында каш сөс-биле чугаалаптар силер бе?

— Бистиң хөгжүмчүлөр шупту. Кызылдың уран чүүл училищезиниң тыва национал хөгжүм херекселдериниң салбырының доозукчулары. Башкывыс Татьяна Туматова Балданчың күзел, бодалын боттандырып чоруур улус бис. Ол биске шагда-ла тыва национал хөгжүм херекселдериниң оркестрин ыяап-ла тургузары чугула дээрзин бажывыска кирип сургап каан. Училищеге оркестрнин эге таваан-даа ол тургускан. Эзек тос кижир — бистер Чөөн Сибирьниң культура академиязының Тывада салбырын

дан чылче 1-2-леп немең тургаш, оода 40 кижир чедирип ал-зымза деп күзелдиг мен. Хөгжүм херекселдери база ам-даа херек. ТР-ниң Культура болгаш сүлдө-сүзүк яамызының улуг деткимчезиниң ачызында ажылдап-амыдыраар аргалыг болуп турарывыс бо. Ажылдаар оран-саваны берип турар, чурттаар оран-саваны меңээ берген, ам-даа хөй хөгжүмчүлериныс идегеп, манап турар.

Амыдыралчы өзүмүвүс чогаалдыкчы өзүмүвүстен чыда кагбайн турар. 23 хөгжүмчү 32 ажы-төлдүг бис. Аравыста дөрт өг-бүлө бар — шупту хөгжүмчүлөр.

— Кымнар оло, сонургадып көрүңерем, солун-дур оо!

— Эң баштай-ла өгленген эштеривис — коллегаларывыс Май-оол Седип биле Сайлык, олар ам 3 ажы-төлдүг. Май-оол сураглыг ыраажы, хөөмейжи, хөгжүмчүвүс, а Сайлык — шыырак дээн чадаганчыларывыстың бирээзи; Николай Дамбаа (домра) биле Шончалай (бызаанчы); Андрей Монгуш биле Виктория. Андрейни шупту эки бил-лир силер, а Вика бистиң база эң шыырак чадаганчывыс-тыр. Оон аңгыда Ай-Хаан Ооржак биле Майя оларның өг-бүлөзи бар. Ай-Хаан хөөмейжи, ыраажы, игилчивис, а Майя база игилчивис-тир.

— Дирижернүң бодунуң өг-бүлөзин база сонургап тур бис?

— (Каттырбышаан). Мен бир оолдуг мен. Адын Дозураш дээр, 5-ки класста өөренип турар. Өөм ишти баянист, хөгжүмчү кижир, Монгуш Эдуард Данзычыевич дээр, кады училище дооскан бис. Ам амыдырал аайы-биле уран чүүлден өскээр ажылдап турар.

— Оглуңар хөгжүмчү болур боор аа?

— Чо-ок, оглувус спортка аажок ынак, спортчу болур боор.

— Аяна Самыяевна, уран чүүлге сонургалдың эге дөзү силерге чүдөн эгелээн деп бодаар силер?

— 6 харлыг турумда-ла, угбам-ТР-ниң алдарлыг артизи Тамара Ондар (Саая) мени республиканың салым-чаянын уруглар школазынга чедип чедирген. Ооң ол оруундан өскээр баспаан мен. Улаштыр училище, академия дооскаш, Ак-Довуракка «Онзагай» бөлүктү тургузуп алгаш ажылдап турдум, оон бо оркестримде келгеним ол.

— Аялганы бодуңар чогаалдык болгай силер. «Уян чараш аялгам сен» (сөзү Чодураа Туматтың) деп чараш ырыңар чоннуң ынак ырларының бирээзи апарган. Ол ажыл уламчылап-ла турар боор аа?

— Колдуу-ла ырлар бижип турган кижир мен, ам ажылым аайы-биле оркестрге таарыштыр бижип тур мен. Андрей Монгуш база оркестрге бижип эгелеп тур. Чогаалдыкчы ажыл уламчылап турар, ийе.

— Ам коллективтер мурнунда кандыг солун ажылдар туруп турарын сонургадып көрүңерем.

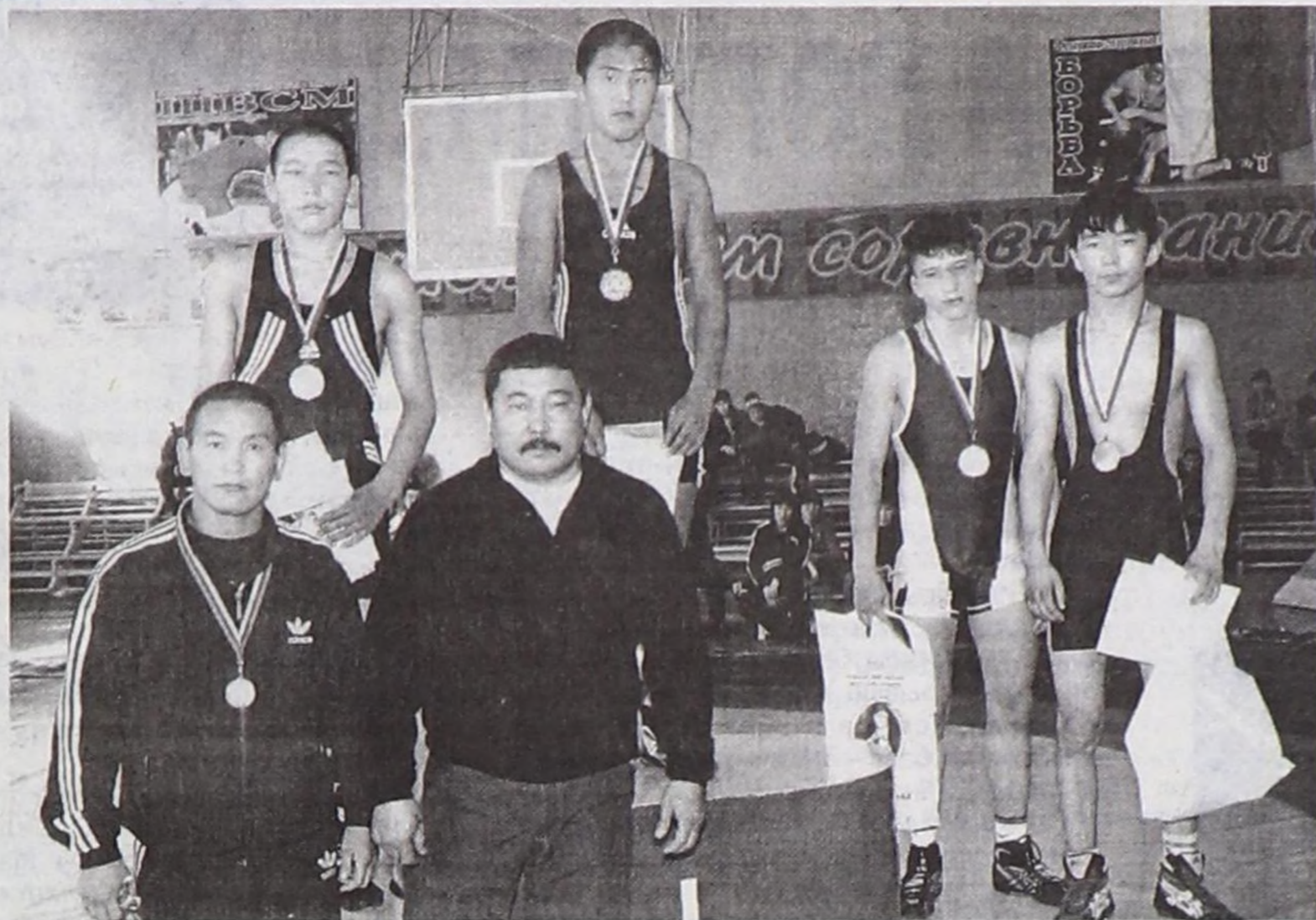
— Келир чылын Москвага Чайковский аттыг залга Бүгү Россияның регионнарының тилекчилери — Гран-при шаңналдарының эдилекчилериниң мөөрейинге киржир чалалганы бо удаада Улан-Удэ чораш алганывыс ол. Аңаа шыңгыы белеткел негеттинери чугаажок. Ону билип турар бис. Москвага бүдүн Сибирьниң мурнундан киржир улус-тур бис.

А бо чоокку планнарывыста улуг өөрүшкүвүстү чонувус-биле үлөжип, октябрь 20-де Улусчу чогаалдык бажының концерт үндүрер бис. Ынчангаш бүгү чонувусту олче чалап турар улус-тур бис.

— Көрүкчү, дыңнакчыларыңар — мөгейкичлериңер зал шыгырт долу кылдыр чыгыр-ла болзун. Чедишкениңер улай-улай кээр-ле турзун деп йөрээп тур бис. Интервью дээш четтирдим.

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан.

Спорт • Спорт • Спорт

Дидим-оол Донгак атты кубок дээш хостуг хүрешке девискээр чергелиг маргылдаа Кызылда «Херел» спортзалга октябрь 14-15 хуннеринде болуп эрткен. 1991-92 чылдарда төрүттүнген элээди оолдар аразында ийи хун иштинде үргүлчүлөп келген чидиг демиселге киржири-биле Ачинск, Кемерово, Назарово, Красноярск хоорайлардан болгаш Шушенск суурдан шупту 210 мөгө келген.

Спорт мастери Дидим-оол Донгактын чырык адынга тураскаадып он чыл бурунгаар эгелээн бо маргылдаа Чөөн Сибирьде спорттун хостуг хүреш хевириниң сайзыралына улуг ролду ойнаан. Ооң бадыйкалы кылдыр он чылдың спортчу «дүжүдү» — маңаа бичиизинде чемпионнап чораан үш тыва мөгө: Россияның делегей чергелиг спорт мастери бедик атты чедип алган Кош-оол Ондарны, Артыш Томбулакты, Аяс Делгероолду адап болур. Россияның спорт мастери атты Мergen Санааның чедип алганын Тывада спортка ынактар база билер. Бо маргылдаага хүрежип чораан Илья Елбакиев, Альберт Саритов, Сергей Витковский болгаш Эльдар Ахмедов чурт болгаш делегей чергелиг хөй санныг маргылдааларның тиелекчилери болгаш шаңналдыг черлериниң эдилекчилери апарганнар.

Юбилейлиг бо маргылдаа чидиг демиселге көрүштүг болгаш чараш эрткен. Амыдырал —

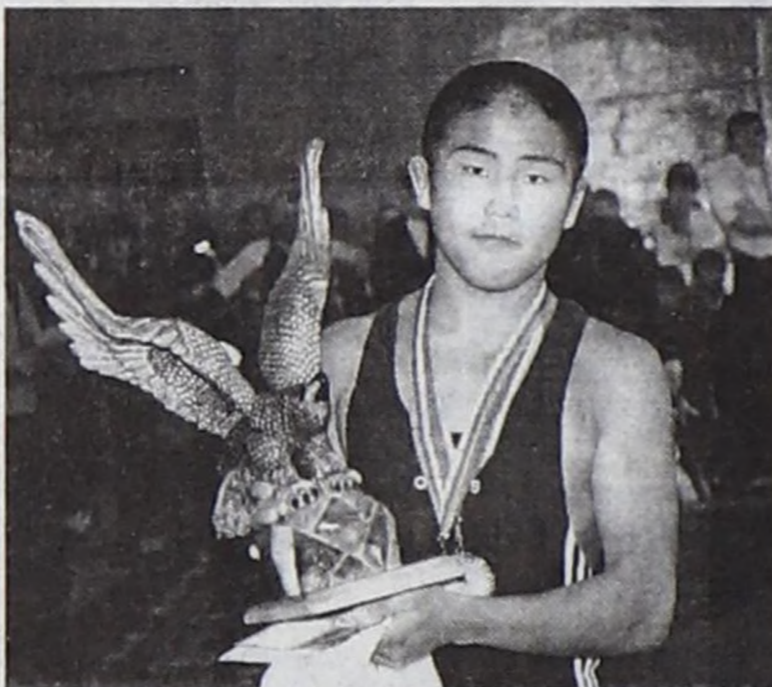
МАРГЫЛДААНЫҢ ЭРГЕ-БАЙДАЛЫ БЕДИИР

демисел деп бир-ле угаанныг кижиге чугаалаан. Бир сан ойнап алып дээш бичимөгелерниң кайы хире дидим, чараш хүрежип турарын көргөш, кыдыында көрүкчү кижиниң сеткили хөлзеп турган.

Мөгө кижиге угуң салгаар чүвө дээн. Бо маргылдаага Аяс Монгуштун дунмазы Айдын Монгуш, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери Радислав Монгуштун огулу Субудай Монгуш, спорттун национал хевирлеринге спорт мастери Алексей Монгуштун дунмазы Андрей Монгуш, спорт мастерлери Мergen Ооржак болгаш Вадим Морбуйоолдун оолдары Ай-Чүрек биле Меңги дээш, өскелер-даа киржип турган.

Эң-не аар 120 кг деңзилиг мөгелер аразындан Соян Сонам шылгараан. Хөөредип чугаалаар болза, Соян удурланыкчыларын эддингге безин дээспээн. Ийиги черни Красноярск чурттуг Владимир Медведев алган. Үшкү черни база-ла ол хоорайдан Вано Бадмаев биле Кемероводан Александр Перенко олар үлешкеннер. Дараазында килдерге Александр

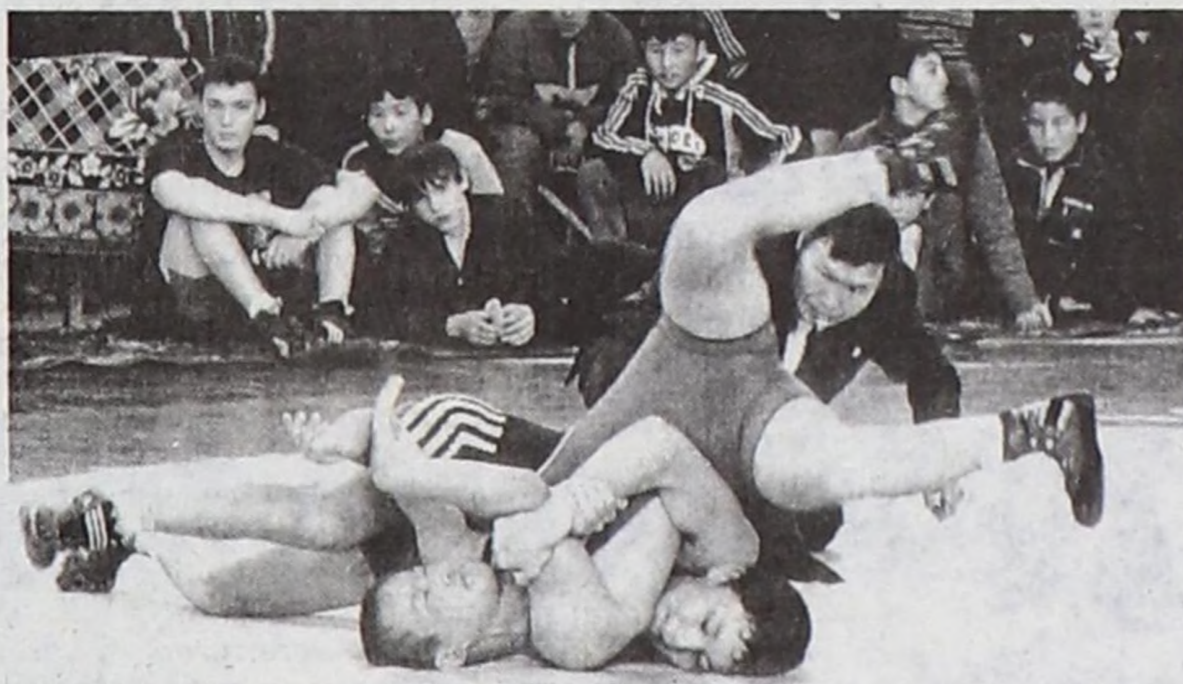
Пюрлю (Тыва, 42 кг), Владимир Салчак (Тыва, 46 кг), Мergen Монгуш (Красноярск, 50 кг), Евгений Ондар (Тыва, 58 кг), Алдар Дондоков (Ачинск, 85 кг), Андрей Мальцев (Красноярск, 96 кг) чемпионнааннар. Шаңналдыг дыка хөй черлерни тыва оолдар ээлзэннер.

Маргылдааны эрттирип, шаңнал-макталга хөреңгизин кириштирген деткикчилерни маңаа демделеп каары артык эвес, олар дээрге Радислав Монгуш, Буян Маспа, Ким Кенден-оол, Чимит Куулар, Владимир Донгак, Чечек Монгуш база Дидим-оол Донгактын кады төрзөн угба, дунмаларыдыр. Наталья Донгак болгаш Ким-оол Куулар олар ырак черлерден командаларны эккелген тренерлерге шуптузунга дириг хойларны берген. Черле ынчаш бо кубок юбилейлиг болганда, хостуг хүреш дээш кызып ажылдап чоруур республиканың тренер башкыларына кижиге бүрүзүнге Наталья Кончаевна дириг хойларны база белекке берген.

Келир чылдан эгелээш, бо маргылдаа Бүгү-россия чергелиг апар. Ынчан ооң киржикчилериниң саны улам көвүдээр, а хевис кырынга спортчу демиселдер улам чидигленер.

Владимир ООРЖАК.
Маргылдаадан **Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ** тырттырган чуруктары.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттур килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7232. Чагыт 129.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң дунмавыс, угбавыс **Александра Дугаровна Салчактын** октябрь 19-та 50 харлаан юбилейи. Ол бир оолдун эргим ынак авазы, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, дузааргак, үнген-кирген чону көвей.

Ол Бай-Тайга кожунунун Тээли суурнун харылзаа шугумунда хөй чылдарның иштинде шаңнал-макталдыг, үре-түннелдиг ажылдап чоруур, эш-өөрүнге хүндүткелдиг. Ынчангаш эргим киживиске юбилейин таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, каң дег кадыкшылды база узун ак орукту күзедивис.

Хүндүткел-биле,

кады төрзэннериниң мурнундан дунмазы **Анна Дугаровнаның** өг-бүлезинден.

Тываның каайлы албанының **Светлана Сергей-ооловна СОТПАНЫҢ** адынга 2006 чылдың февраль 20-де тывысканы ГС 056634 дугаарлыг албан шынзылгазының читкени-биле ону күш чок деп санаар.

Ленин, 18 дыңнадып тур

2006 чылдың октябрь 9-тан 15-ке чедир Тыва Республиканың девискээринге 106 кем-херек үүлгедии бүрүткеттинген, ооң 62-зин изии-биле илередип тыпкан, 3 өлүрүшкүн, кижиниң кадыына өжегерзэн янзы-бүрү кемдээшкин чедирген 12 таварылга болган. Аңаа 1 кижиге амы-тынындан чарылган, 1 күштээшкин, 3 дээрбечи чорук, 13 үптээшкин, 36 оор чорук, 11 орук озал-ондаа, аңаа 7 кижиге амы-тынындан чарылган, наркотиктиг бүдүмелдер хоойлуга удур ап чораан 18 таварылга болган.

Эрткен неделяда болган орук озал-ондактары чолаачыларның арага-дары ижип алгаш машина-балгат мунуп турарындан болган. Орук шимчээшкининиң чурумун тоомчага албас шапкындыг чолаачы чүглө бодунуң эвес, кады чораан пассажирлерниң, орукта чадаг кижилерниң амы-тынын айыыл-халапче чыгап турары ол.

Каа-Хем кожунун. Октябрь 11-де Сарыг-Сеп суурнун Енисейская кудумчузунга ВАЗ-2107 автомашинаның чолаачызы ол-ла суурнун чурттакчызы херээжен кижини тавараан. Когараан кижиге ол-ла черге амы-тынындан чарылган. РФ-тиң УК-ниң 164 чүүлүнүн 2 кезээ-биле херекти оттурган. Истелгени Каа-Хем кожунун ИХХ чорудуп турар.

Улуг-Хем кожунун. Кызыл — Тээли автоорукка 20.00 шакта «Тойота-Карина» автомашинаның чолаачызы, Кызыл хоорайның 46 харлыг чурттакчызы моол язы-сөөктүг билдинмес херээжен кижини үстүрген. Ол-ла черинге чок болган. Хыналданы Улуг-Хем кожунун ИХХ чорудуп турар.

Чөөн-Хемчик кожунун. Октябрь 13-те 11.13 шакта Суг-Аксы — Чадаана автооруунун 5-ки километринге ГАЗ-31029 автомашина-

ның чолаачызы, Суг-Аксының 43 харлыг кайда-даа ажылдавайн турар чурттакчызы машиназын башкарып шыдавайн барганындан машина аңдарылган. Озал-ондак болган черге чолаачы база бир пассажир, ооң соонда кожунун төп эмнелгезинге база бир пассажир амы-тынындан чарылган.

Октябрь 15-те М-54 автооруктун 813 дугаар километринге мурнуу чүкче бар чораан «Нисан-Престиж» автомашина мурнунга чораан автомашинага четкеш, ооң кыдыындан эртип бар чыда аңдарылган. Орук озал-ондаанга 2 пассажир амы-тынындан чарылган. Кожунун төп эмнелгезинге баш сөөгүнде болгаш ижинде кемдээшкиннерлиг чолаачыны, солагай буду сынган болгаш ижинде, хаваанда кемдээшкиннерлиг 1 пассажирни чедирген.

ТР-ниң ИХЯ-ның парламента албаны.

Хамааты камгалал, онза байдалдар агентилелинде

СУГДАН ОВААРТЫНЫҢАР!

2006 чылдың тос айларында республиканың девискээринге суг объектилеринге 43 янзы-бүрү болушкуннар демделеттинген, аңаа айыыл-халапка таварышкаш, 28 кижиге амы-тынындан чарылган, оларның аразында дөрт бичии уруг бар. 20 кижиге шуут ис чок читкен.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң сугларга камгалал эргелели сугларга озал-ондакты болдурбас дээш элзэн профилактиктиг ажылдарны чоруткан. Чыл эгезинден бээр 67 черге профилактиктиг ажылды чоруткан, орта дөрт чүс ажыг кижиге киришкен. Мындыг янзы-бүрү хемчелерни ап турза-даа, хамаатыларның сугга айыыл чок чорукту сагавайт, сугга эзирек эштип, кайы-хамаан чок болуп турарындан сугга кижилер айыылга таварып турар.

Ынчангаш хүндүлүг чонувустан дилээривис болза: суг эринге тургаш, оваарымчалыг болунар, бичии уругларны суг эринге хайгаарал чок арттырбанар, сугга

айыыл чок чоруктун дүрүмнерин сагынар. Удавас хемнер дошта-лыр, аңаа элээди-даа. бичии-даа кижилер ойнаксаар болгай. Чаа дошта-лыр эгелзэн чуга доштуг сугларга уругларның ойнаарын болдурбанар. Дош адаандан балыктаарына ынак кижилер балыктаарда дожу кылыннай берген черлерни баш бурунгаар шилип алып ужурулг.

Сугга айыыл-халап болганда азы кижиге сугга дүшкен болза, 9-02-96, 3-50-26 азы 01 дугаарлыг телефоннарже дүгүн долгаарын дыңнадып тур бис.

С.ШОЙЗАТ,
агентилелдиң хөй-ниити-биле ажилдаар бөлүктүн удурткучузу.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.